

Léon Azoulayren 1900eko euskal grabazioak

Inaxio LOPEZ DE ARANA

Laburpena

Léon Azoulayk, Parisko 1900eko Erakusketa Unibertsalaz baliaturik, euskara mintzatuaren aurreneko lekukotasun soinudunak bildu zituen. Audio haietako batzuk euskal kanten aurreneko agerpen grabatuetako batzuk ere badira; hori dela-eta grabazio-bilduma hura euskal musikologia grabatuaren hasierako mugarrietako bat ere badela esan genezake. Artikulu honetan plazaratu nahi izan dut azken 20 urte hauetan grabazio haien inguruan eskuratu dudako informazio guztia, 1999. urtetik gaur egunera bitartekoa alegia, urte hartan aurkitu baintituen ordura arte ezezagunak ziren grabazio haiek, Parisen.

Artikulu honek badu aurrekari bat, nik aldizkari honetantxe mende honen hasieran argitaratutako artikulu bat: “Euskarazko lehen soinuak (1900)” (Lopez de Arana, 2002). Izan ere, artikulu hartan emandako pasarte batzuk ekarri ditut artikulu honetara, hainbat datu zuzenduta. Gainera, orduan emandako informazioa hobeto antolatu eta hamaika xehetasunez hornituta garatu dut. Funtsean, artikulu honetan bildu, eguneratu, garatu, aberastu eta hobetu nahi izan dut harako artikulu hura. Joan deneko 20 urte honetan lortutako informazio eta datu guztiak leku bakar batean bildu eta ganorazko argitalpen batean zabaldu nahian erabaki dut artikulu hau plazaratzea. Datu batzuk neure kasa lortu ditut; beste batzuk, ordea, nire inguruko zenbait adituk eman dizkidate, musika arloko datuak batik bat. Ahaleginak ahalegin, gai batzuk argitzeko geratu dira, besteak beste, euskal bi fonografiatu nortzuk izan ziren; horra iker-tzaile ausart baten edo batzuen lan-eremu ezin aproposagoa.

1. Sarrera

Parisko 1900eko Erakusketa Unibertsalean, Léon Azoulay antropologo eta sendagileak 400 fonograma baino gehiago egin zituen, 60 hizkuntzarenak, erakusketa hartara mundu osoko jendea joan zela aprobe-txaturik. 1900eko irailaren 4an, euskararen hamar lagin ere egin zituen, Eusko Ikaskuntzaren Nazioarteko Biltzarrean. Rudolf Trebitsch etnografo austriarraren artikulu batetik abiatuta (Trebitsch, 1914), 1999ko urriaren 11n aurkitu nituen euskarazko fonograma haiek, euskara mintzatuaren lekukotasunik zaharrentzat jotzen direnak. Parisen topatu nituen, Musée de l'Homme delakoan, urtetan han egon baitziren, 1968tik 1969ra bitartean izan ezik, orduan Sirakusa hirira eraman baitzituzten (New York estatua, Estatu Batuak), hasierako arrabolak zinta magnetikora aldatzeko. Trân Quang Hai doktore vietnamdarrak egin zidan kopia bat, Estatu Batuetatik ekarritako zinta magnetikotik. Gaur egun, harako grabazio haiek guztiak Parisko Université Paris Ouest Nanterre La Défense delakoan daude; Parisko unibertsitate horrek du haien jabetza, eta, haien kopia bat eskuratzeko, bertako Centre de Recherche en Ethnomusicologie zentrora jo beharra dago, Gestion et Valorisation des Archives atalera. Grabazioak entzuteko, ordea, zentro horren webgunean sartzea da onena (https://archives.crem-cnrs.fr/archives/collections/CNRSMH_I_1900_001/).

1900ean egindako grabazio haietatik gaizki zeuden fonogramak kendu eta 331 fonogramaz osaturik geratu zen bilduma; haiei 55 fonograma erantsi zizkieten, Sir Robert Hart diplomazialari britainiarraren bidez eskuratu zirenak. 1900ean, Léon Azoulayk bost hilabete eman zituen fonogramagintzan, erakusketaren alde zoko batetik bestera lan interesgarrri bezain gogaikarri hari lotuta. Lagin haiekin guztiekin Azoulayk bilduma eder bat egin nahi zuen, eta artxibo fonografiko bat sortu, fonografoak hizkuntzalaritzarako eta filologiarako zituen erabilerez baliatuta. Argizarizko zilindroak eta Edisonk asmatutako gramofonoa erabili zituen. Artxibo fonografikoa eratzeko lehenengo urratsak ere egin zituen: Société d'Anthropologie de Paris elkarteak eman zion horretarako baime-na. Vienako Zientzietako Akademiak egitasmo berbera garatu zuen, baina paristarrak izan ziren aitzindari. Azoulayk espero zuen beste herri eta erakunde batzuek ere urratuko zutela haiek hasitako bide hura. Ekimen hartan elkarlanean jardutea funtsezkotzat jotzen zuen, denek batera erabaki beharko baitzuten zer tresna, prozedura eta gai erabili, artxibo eta museo horiek antolatzeko. Gainera, fonogramak lortzeko eta iraunkortzeko batera aritu beharko zuten ikerlanean.

2. Léon Azoulay: nor izan zen

Léon Azoulayk egindako grabazioak hizkuntza askoren aurreneko lekukotasun soinudunak dira. Hori dela eta, ondo ezaguna da mundu osoan haren lana. Gizon hari buruz, ordea, ezer gutxi genekien: adituei galdetu eta erantzunik ez, inork ez zekien ezer; arlo horretako elkarte eta fundazioetara jo eta hor ere gutxitxo edo ezer ez; Google orojakileak, printza batzuk baino ez. Ez zegoen oso argi, orobat, nortzuek jarri zuten ahotsa 1900eko euskal grabazio haietan. Hutsune horiei aspalditik antzemanda, bi gaiak argitzeko lanean hastea erabaki nuen, euskara mintzatuaren lehenengo grabazioek horrenbeste merezi zutelakoan. Euskarazko grabaziorik zaharrenak beste batzuk dira: 1897-1898 urteetako grabazio musikal batzuk. Baina grabazio musikal haiek ere ez omen ziren aurrenekoak izan: Enrique A. Hugens 1893an eta Francisco Pertierra eta Lorenzo Colis 1894an aurreratu omen zitzaizkien, baina harako grabazio haien aztarrenik ez da iritsi gure egunetara. Bi etxetan egin ziren 1897-1898 urteetako grabazio musikal haiek (hain zuzen ere, Centro Fonográfico Universal, Almacén de pianos Enrique García delakoan eta Viuda de Ablanedo e hijo zentroan), Bilbon, eta Ybarra familiaren zilindro-bilduman egon dira urte askoan. Gaur egun, grabazioak Eresbilen daude, Bizkaiko Foru Aldundiak funts horren jabetza badu ere. Grabazio haietako batzuk saretik entzun ditzakezue:

- “Zortzikoa”:
<http://www.eresbil.com/web/ybarra/Pagina.aspx?moduleID=2747&lang=es>
- “Veñe reña”:
<http://www.eresbil.com/web/ybarra/Pagina.aspx?moduleID=2746&lang=es>
- “Goizeko izarra”:
<http://www.eresbil.com/web/ybarra/Pagina.aspx?moduleID=2748&lang=es>

Hemendik aurrera doaz, beraz, Léon Azoulayri buruz aurkitu ditudan datuak. *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris* aldizkaria izan da nire informazio-iturri nagusia.

Léon Azoulay 1862an jaio zen, *Le référentiel des autorités Sudoc* (<http://www.idref.fr/034951156>) eta *OCLC Classify* (<http://classify.oclc.org/classify2/ClassifyDemo?search-author-txt=Azoulay,L.1862->) egile-bilatzailer-

tan eta Bibliothèque Nationale de France (<http://id.loc.gov/authorities/names/nr00039927.html>) eta Library of Congress (http://data.bnf.fr/13197879/leon_azoulay/) liburutegien funtsetan egiazta daitekeenez.

Haren nongotasuna dela eta ez dela, batzuek uste dute Ipar Euskal Herrikoa zela; haietako bat dugu Justo Garate (1929, 383. or.):

En el siglo XIX y en su primera mitad citaremos con Allende Salazar a las prensas de Baroja en S. S. que editan importantes libros de fisiología y medicina. El país vasco-francés tiene en Cambo por alcalde al gran clínico francés Grancher que hace la reputación climatológica de dicha preciosa villa y de dicho país proceden el internista Azoulay⁸ conocido por la posición de su nombre al explorar cardíacos y por ser el traductor de la obra más extensa de Cajal aparecida en francés; y el pediatra Aviragnet.

(8) Axulay es el nombre de una colina de Ainhoa.

Uste horiek ustelak dira: Léon Azoulay Aljerian jaio zen; Aljerren, hain zuzen. Hala egiazta daiteke “Un jouet religieux” artikuluan: “M. le Dr Azoulay (d’Alger). J’ai l’honneur de présenter et d’offrir à la Société de la part de M. Sadia Oualdi et de la mienne, un jouet sur lequel je vais vous donner quelques mots d’explication, si vous le voulez bien” (Azoulay, 1902b, 698. or.).

Haurtzaroa Aljerian pasatu zuen eta, 10 urte zituela, Aljeriako Tell eskualdea ezagutzen zuen, Aljer dagoen eskualdea alegia, seguru asko eskualde hartan bizi zelako:

M. Azoulay. [...] Dans le Tell, à Alger du moins, **et je parle d’il y a une trentaine d’années**, c’était un mouchoir taché du sang de même origine qui était envoyé le lendemain de la nuit du mariage aux femmes seules des familles des deux époux, pour les assurer, que la jeune épouse avait gardé pour son époux sa fleur virginale, mais autrefois et même d’habitude c’était en effet la chemise qui était envoyée. (Huguet, 1902, 571-572. or.)

Adierazpen haiek 1902an egin zituen, 40 urte zituela. Beraz, 30 urte lehenago, 10 urte izango zituen, 1862an jaio zenez gero.

Bestalde, “Un jouet religieux” artikuluan aipatzen den pertsona (Aljeriako Azoulay hori) eta fonogramak biltzeko lanetan ibili zen antropologoa, biek ere Azoulay abizena zutelarik, pertsona bera izan ziren, *Bulletins*

de la Société d'anthropologie de Paris aldizkariaren 1902ko artikuluen aurkibideak erakusten duenez:

Txikitan, Léon Azoulayk oso negu latzak pasatzen zituen: sukarra, goragale izugarriak... (Vaschide eta Piéron, 1901, 299. or.):

AZOULAY	Quelques déformations consonnantiques chez une enfant apprenant l'anglais, 82.
—	Liste des phoagrams composant le Musée phonographique de la Société d'Anthropologie, 652.
—	Un jouet religieux, 699.
—	Un progrès important pour les Musées phonographiques. Reproductions galvanoplastiques des phonogrammes. Moules métalliques inaltérables, 787.
—	Moules galvanoplastiques et moulages en cire des phonogrammes sur cylindres, 796.

M. Azoulay. Dans mon enfance j'avais à peu près tous les hivers des accidents caractérisés par une fièvre vive, des vomissements intenses, durant 2 et 3 jours, or presque toujours, la veille ou l'avant-veille, j'avais d'affreux cauchemars pendant lesquels je poussais des cris désespérés. Je ne me souviens plus du sujet de ces rêves.

Oso litekeena da judua izatea, ez bakarrik abizen judua zuelako, baizik eta, baita ere, besteak beste, juduen praktika baten alde hitz egiten zuelako, zirkunzioaren alde, “La Circoncision en Tunisie” artikulua erabiltzen (Mortillet, 1900, 542-543. or.).

Ondo ezagutzen zuen judaismoa, eta hebreerazko bi liburu aurkeztu zituen (Société d'anthropologie de Paris 1902, 643-644. or.). Aljeriako Mzab bailarako juduen bizimodua ondotoxoa ezagutzen zuen (Huguet, 1902, 571-572. or.). Aljeriako ume juduen jostailuak ere ondo ezagutzen zituen (Azoulay, 1902b).

Oso litekeena da, orobat, sefardia izatea; Azoulay abizen judu sefardia da; horregatik zekien hain ondo gatzelaniaz. Zehatz esanda, marokoar jatorriko juduen artean oso abizen arrunta da.

Medikuntza ikasi zuen, Pasteur Institutuan: “M. L. Azoulay, ancien élève de l'Institut Pasteur, présenté par MM. Ph. Salmon, Manouvrier, Collin, demandent le titre de membres titulaires” (Société d'anthropologie de Paris, 1890a, 708. or.).

Bizilekuari dagokionez, Parisen bizi izan zen, gutxienez 1891tik 1925era bitartean, honako kale hauetan: quai d'Orléans, rue Blomet, rue Lafontaine eta rue de l'Abbé-Groult.

Antropologia eta barne-medikuntzako sendagilea izan zen, bihotz-gaixotasunetan aditua. Baina Ramón y Cajal sendagilearen laguna eta frantseserako itzultzailea izateak eman zion ospea (Duval, 1896, 613. or.):

Ces considérations ont été déjà développées devant la Société d'Anthropologie, lors de diverses communications faites par notre collègue M. Azoulay, à l'occasion de la présentation, à la société, de diverses publications de Ramon Cajal; le Dr Azoulay, qui a traduit en français les principales oeuvres de l'histologiste espagnol s'est en effet constitué comme le propagateur en France des idées de Cajal, et il a de plus poursuivi dans le même sens de nombreuses et remarquables études, auxquelles nous sommes heureux de rendre hommage en cette occasion.

Ramón y Cajal sendagilea erreferentetzat hartu zuen bere ikerlanetan: "M. Azoulay expose une théorie mécanique du sommeil et de l'attention, d'après Ramon y Cajal" (Société d'anthropologie de Paris, 1895, 413. or.).

Ramón y Cajalen liburu hau itzuli zuen frantsesera: *Nuevo concepto de la histología de los centros nerviosos* (Bartzelona, 1893). Azoulayren itzulpena: *Les nouvelles idées sur la structure du système nerveux chez l'homme et chez les vertébrés* (Paris, Bulletin médical, 1893, eta in-8, Paris, 1894 eta 1895).

Urte batzuk geroago (1897tik 1904ra), Ramón y Cajalen obra nagusia itzuli zuen frantsesera, *Histología del sistema nervioso del hombre y de los vertebrados*, eta izen hau eman zion: *Histologie du système nerveux chez l'homme et chez les vertébrés* (1909 eta 1911).

Histología del sistema nervioso del hombre y de los vertebrados liburuaren 2007ko edizioaren 1. liburukian esaten denez, *Histología del sistema nervioso del hombre y de los vertebrados* eta *Histologie du système nerveux de l'homme et des vertébrés* liburu desberdinak dira: Ramón y Cajalek estilo deduktiboa erabiltzen du, eta Azoulayk, ordea, esplikatiboa. Liburuki horren arabera, baita ere, ezaugarri horrengatik, eta frantsesaren sintaxia dela-eta, frantsesezko bertsioak hitz gehiago ditu.

1909ko frantsesezko bertsioan, Ramón y Cajalek aitortzen du lehenengo bost kapituluak modu apur bat desberdinean eman direla edizio horretan. Baina hori ez da guztiz egia: *Histología del sistema nervioso del hombre y de los vertebrados* liburuaren I. liburukiko X. kapitulutik aurrera

hasten da frantsesaren itzulpena gaztelaniazkoaren ia orpoz orpokoia izaten, lehenago ez.

Azoulay eta Ramón y Cajalen arteko gutun askotan aipatzen dira itzulpenak; alegia, Azoulayk Ramón y Cajalen lanak frantsesez irakurri ahal izateko egindako itzulpenak. Gutun haietako asko Madrilgo Ramón y Cajal museoan daude. Honela dio Azoulayk Ramón y Cajali 1894ko martxoaren 30ean idatzitako gutunaren bosgarren orriak (Ramón y Cajal, 2007, 112. or.):

J'ai reçu la visite de députés en de
la Revue des sciences pures et appliquées
qui m'a remercié (ce remerciement
s'adressent à vous) pour votre article
qui a fait sensation.
J'ai tâché le terrain auprès de M.
Reinwald pour le gros traité du
système nerveux par la méthode
de Golgi que vous comptez publier
dans 1 an $\frac{1}{2}$ à 2 ans - Et bien. M.
Reinwald est entièrement à votre
disposition; le livre serait publié
à ses frais et vous auriez à recevoir
une somme d'argent à fixer d'après
l'importance de l'ouvrage. Vous
voyez, par conséquent, qu'en toute
sûreté vous pouvez travailler à
ce livre pour le publier en français.
Ce sera pour la France un grand
honneur que d'avoir un livre de
cette importance.
Voilà, Je suis une bonne avec elle
et qui vous entoure tout souci.

Alegia:

J'ai reçu la visite du directeur de la Revue des Sciences Pures et Appliquées qui m'a remercié (ces remerciements j'adresse à vous) pour son article qui a fait sensation.

J'ai faté le terrain auprès de M. Reinwald pour le grand traité du système nerveux par les méthodes de Golgi qu'il a publié en 1 an et demi à 2 ans. Eh bien, M. Reinwald est entièrement à votre disposition; le livre serait publié aux frais et vous auriez à recevoir une somme d'argent à fixer d'après l'importance du travail. Vous voyez, par conséquent, quen toute sécurité vous pouvez travailler au livre pour le publier en français. Ce sera pour la France un grand honneur d'avoir un livre de cette importance.

Voilà, je crois une bonne nouvelle et qui vous enterre tout doute.

Euskaraz:

Zientzia Huts eta Aplikatuko aldizkariko zuzendaria bisitan etorri zait eta eskerrak eman dizkit (honen bidez, zuri ere helarazten dizut haren esker ona), halako oihartzun handia izan duen artikulu bat bidaltzea-gatik.

Reinwald jaunarekin batera aztertu dut gaia, Golgi-ren metodoak erabiliz ondutako nerbio-sistemari buruzko tratatu handia argitaratzeko; urte eta erdi edo bi barru kalean izatea nahi du. Reinwald jauna guztiz zure esanetara dago; liburuaren argitalpen-gastuak bere gain hartuko lituzke eta zuk diru kopuru bat jasoko zenuke, lanaren garrantziaren arabera. Ikusten duzunez, dudarik gabe, liburuarekin lanean jarrai deza-kezu, frantsesez argitaratzeko. Frantziarentzat ohore handia izango da horrelako liburu bat edukitzea.

Horra, bada, nire ustez albiste on bat dena, zalantza guztiak uxatuko dizkizuna.

Azoulayk, testuak itzultzeaz gain, gutun batean Ramón y Cajali baimena eskatzen dio hark zerebelo eta azalari buruz egindako deskribapena frantsesezko itzulpenean sar zezan. Bibliografia osatzeko eta kapitulu- luen hurrenkera aldatzeko ere proposatzen dio.

Argi dago, beraz, Azoulay Ramón y Cajalen itzultzaile hutsa baino gehiago izan zela.

Euskal Herria ez zitzaion arrotza egiten: euskaldunon jatorriari eta ezaugarri fisikoei buruzko interesa izan zuen, "Le peuple basque. Étude d'anthropologie" artikuluan (Azoulay, 1894a). Artikulu hura Telesforo Aranzadik egindako ikerlan baten laburpena izan zen.

Bestalde, Parisko Antropologia elkarteko kidea ere izan zen. 1890ean izendatu zuten kide titular (*Bulletins de la Société d'Anthropologie de Paris*, 1890b, 815. or.).

1890etik aurrera hainbat lan plazaratu zituen: 1892tik 1911ra bitartean 16 artikulua plazaratu zituen, *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris* aldizkarian, antropologia eta medikuntza gai harturik; gainera, beste antropologo batzuekin batera idatzitako hiru artikulua ere argitaratu zituen aldizkari hartan, bai eta beste batzuek egindako lanen bi laburpen ere. Beste aldizkari batzuetan zortzi artikulua kaleratu zituen. Hori guztia nahikoa ez eta, zortzi liburu ere eman zituen argitara.

Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris aldizkarian hamasei artikulua hauek plazaratu zituen:

- “Quelle est la meilleure des méthodes de calcul des indices?” (1892, 104-111. or.).
- “Psychologie histologique et texture du système nerveux” (1895, 255-294. or.).
- “L'ère nouvelle des sons et des bruits, musées et archives photographiques” (1900, 172-178. or.).
- “Sur la constitution d'un musée phonographique” (1900, 222-226. or.).
- “Sur la manière dont a été constitué le musée phonographique de la Société d'Anthropologie” (1901, 305-320. or.).
- “Le musée phonographique de la Société d'Anthropologie” (1901, 327-330. or.).
- “Rectification du compte-rendu de la séance du 19 juillet” (1901, 436-439. or.).
- “Quelques déformations consonnantiques chez une enfant apprenant l'anglais” (1902, 52-54. or.).
- “Liste des phonogrammes composant le Musée phonographique de la Société d'Anthropologie” (1902, 652-666. or.).
- “Un jouet religieux” (1902, 698-699. or.).
- “Un progrès important pour les Musées phonographiques: reproductions galvanoplastiques des phonogrammes; moules métalliques inaltérables” (1902, 787-794. or.).
- “Moules galvanoplastiques et moulages de cire des phonogrammes sur cylindres” (1902, 796-802. or.).
- “Analyse de l'ouvrage de M. Franz Hutter: explorations dans l'Hin-terland septentrional de la colonie du Cameroun” (1903, 505-532. or.).
- “Les musées et collections phonographiques régionaux en France” (1903, 536. or.).

- “Linguistique appliquée; l'épreuve linguistique comme moyen d'identification des individus soumis aux recherches scientifiques” (1903, 565-569. or.).
- “Les musées et archives phonographiques avant et depuis la fondation du musée phonographique de la Société d'Anthropologie en 1900” (1911, 450-457. or.).

Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris aldizkarian, beste batzuekin elkarlanean egindako hiru artikulu hauek eman zituen argitara:

- 1891. “Quelques considérations sur la deuxième décimale dans les indices crâniens et faciaux” (1891, 550-553. or.). Artikulu hura Joseph Lajard-ekin batera idatzi zuen.
- 1893. “Des diverses formes des dents incisives supérieures” (1893, 266-269. or.). Artikulu hura Felix Regnault-ekin batera idatzi zuen.
- 1902. “La phonétique du géorgien” (1902, 268-274. or.). Artikulu hura T. Sakhotia-rekin batera idatzi zuen.

Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris aldizkarian, beste batzuek egindako lanen bi laburpen argitaratu zituzkion:

- 1894. “Le peuple basque. Étude d'anthropologie”. Egilea: Telesforo de Aranzadi (1894a, 510-519. or.).
- 1894. “Distribution de l'indice céphalométrique en Espagne”. Egilea: Federico Oloriz (1894h, 520-525. or.).

Beste aldizkari batzuetan artikulu hauek argitaratu zituzkion:

- 1894. “Coloration de la myéline des tissus nerveux et de la graisse par l'acide osmique et le tanin ou ces analogues” (1894b).
- 1894. “Note sur les aspects des cellules névrogliales dans les organes nerveux centraux de l'enfant” (1894c).
- 1894. “I. Bipolarité des cellules des ganglions rachidiens chez le fœtus humain des deux mois et demi. II. Fibre ou collatérale commissurale des racines postérieures pour la colonne de Clarke des deux moitiés de la moelle, chez le fœtus humain” (1894d).
- 1894. “Les altérations des cellules de la couche corticale cérébrale dans la paralysie générale, étudiées par la méthode de Golgi”, Maurice Klippel-ekin (1894e).
- 1894. “Coloration de la myéline par l'acide osmique et le tanin”, *Bulletin de la Société de Biologie* (1894f), eta *Anatomischer Anzeiger* Bd. X (1894g).
- 1894. “Note sur les aspects des cellules névrogliales, etc.” (1894h).
- 1904. “Imprégnation des cellules nerveuses des plexus intestinaux de la sangsue”, (1904).

Bukatzeko, liburu eta artikulua hauek ere plazaratu zituen:

- 1892. *Les Attitudes du corps comme méthode d'examen de diagnostic et de pronostic dans les maladies du coeur.*
- 1894. *Des lésions histologiques de la paralysie générale étudiées d'après la méthode de Golgi*, Klippel-ekin batera egina (1894i).
- 1898. *Oh! les jolies histoires d'animaux.*
- 1916. *Pour repeupler la France.*
- 1921. *Les Empoisonnements dus aux champignons mis en vente et à ceux cueillis par les particuliers. Proposition de loi ayant pour objet de les prévenir* (1921a).
- 1921. *Enseignement expérimental contre les empoisonnements par les champignons pour les élèves des écoles, les soldats, les marins etc* (1921b).
- 1924. *[Enquête sur les champignons comestibles et vénéneux.] Résumé des réponses faites au questionnaire du 2 février 1922 sur les champignons et renseignements connexes.*

Ikusi denez, ibilbide profesional emankorra harena, inondik ere.

1926an hil zen, 64 urte zituela: “Parmi les décès que nous avons à déplorer en 1926, je dois mentionner plus particulièrement celui de M. René Worms, celui de M. Azoulay et celui de M. William Bateson, associé étranger” (Anthony, 1926, 149. or.).

3. Léon Azoulayk bildutako grabazioak

3.1. Nola egin zituen fonogramak

Atal honetako informazioa Azoulayren artikulua honetatik hartu dut: “Sur la manière, dont a été constitué le musée phonographique de la société d'anthropologie” (1901a). Dirudienez, fonogramak goizetan egin behar izan zituen, arratsaldeetan lan egiteko ahalmen handiagoa bazuen ere. Lortutako baimenak ez zion bestetarako biderik ematen. Ez zuen lanerako leku finkorik: gramofonoa eta beste tramankulu guztiak eskutian hartuta ibiltzen zen batetik bestera erakusketa osoan zehar, hizkuntzen al bait lagin gehien grabatu nahian. Askotan ez zioten erraztasunik batere ematen; inguruabarrek ez zioten ezertan ere lagundu. Are gehiago: ez zuen beren-beregiko tokirik lan egiteko. Lan-baldintzak, oro har, oso txarrak izan ziren: lan egiteko uzten zizkieten gelek ez zeukaten aterik; zarata handia egoten zen, eta ikusle gehiegi inguruan, jakin-minak erakarrita; sarri askotan han ez zen ez mahairik, ez aulkirik egoten, hiztunak gramofono aurrean ahalik eta erosoena sentitzea komeni bazen ere.

Grabatu zituen hizkuntzak hainbeste izan ziren, ezen ugaritasun hark behin baino gehiagotan trabak eragin baitzizkion ikerlanari, ez inoren esanak fonografiatzea berez oso gaitza zelako —Azoulayk berak mimika bidez adierazten zien hitzunei zer egin behar zuten—, baizik eta fonogramari buruzko argibideak lortzea zail xamarra gertatzen zitzaiolako.

Fonografiatugaiak gutxitan ematen zituzten xehetasunak grabatu nahi zutenaren edukiari buruz, zeren eta inor gutxik nahi izaten baitzuen grabatzera zihoana idatzi. Halakorik eskatuz gero, jende askok atzera egiten zuen, eta erabakitzen zuten ez idazlanik ez fonogramarik ez egitea. Grabazioa egindakoan fonogramaren edukia idatziz emateko eskatuz gero, berriz, biharamunean emango ziotela agintzen zioten, baina gehienetan ez zuten hitza betetzen. Hori dela eta, Azoulay doktoreak lortutako fonograma askok ez zuten idatzizko iruzkinik. Gaur egun, grabazioen gaineko testu argigarririk ez dugu batere; dakigun guztia Azoulayk doktoreak berak jakinarazi digu bere artikuluetan eta grabazio-fitxetan.

Fonogramen itzulpena ere oso gaitza omen zen lortzen; fonografiatu gehienek ez zekiten (edo oso gaizki zekiten) frantsesa, gaztelania edo italiera, edo ez ziren itzulpena emateko behar bezain ikasiak. Itzulpenaren arazoa konpontze aldera, Azoulayri bururatu zitzaion testuen kopiak bidaltzea herrian herriko jakintsuei, kontsulei eta Société d'Anthropologie de Paris elkarteko kideei, bai eta bere lanaren gorabeherengatik eza gutzen zituenei ere. Azoulayk behar zuen herrian bizitzea beste baldintzarik ez zuten bete behar. Itzulpena egiteko ez ezik, ortografia zuzentzeko; eta hizkuntzei, kantei, musikari eta folkloeari buruzko ahalik eta argibide gehienak emateko ere eskatzen zien Azoulayk.

Hizkuntza guztietako fonogramen artean halako lotura bat ezarri nahian, grabazioetan parte hartzeko ziren guztiei, zeini bere hizkuntzan, seme iriolearen parabolaren testu idatzi bana irakurtzeko eskatu zien. San Lukasen arabera Ebanjelioko pasarte hori Elkarte Bibliazale Britainiarrari esker itzuli zen munduko ia hizkuntza guztietara. Erljio gehienetan antzekoa zelakoan hautatu zuten. Hala ere, musulman fundamentalista batzuek ez omen zuten inola ere irakurri nahi izan, istorio hori ebanjelio batetik ateratakoa zelako. Horrek agerian uzten du zenbat propaganda zebilen garai hartan Londresko elkarte bibliazaleari buruz eta, oro har, elkarte kristau guztiei buruz. Era berean, argi geratu zen horrek nolako gorrotoa pizten zuen europarren kontra.

Testu idatziak funtsezkoak izan zituen Azoulayk bere lantegian. Bate-tik, horrek modua emango zien fonografiatuei silabaka irakurtzeko, letra

edo silaba isolatuen ahoskera finkatzearren. Bestetik, testu idatziek argibide asko ematen zituzten ezaugarri fonetikoei buruz. Gainera, testua idatzirik emanda, Azoulayk fonografiatuei irakats ziezaiekeen nola ahoskatu silabaka, zer tarte utzi behar zen silaben artean eta zer ahots-tonu erabili behar zuten.

Zoritzarrez, fonografiatu gehienak ikasketarik gabeak zirenez, testu idatzien prozedura horrek gehienetan ez zuen ezertarako balio izaten. Arazo hori konpontzeko, kantetara jo zuen. Kantak errazago lortzen omen ziren; batetik, guztiek atsegin zutelako kantuan aritzea eta beren herriko kantak finkatzea, eta bestetik, kantak gogoratzen zituelako jendeak ondoen. Azoulayren iritziz, zenbat eta ikasiagoa izan jendea, orduan eta kanta gutxiago zekizkiten. Prosa gizarte “aurreratuetan” lantzen omen zen gehienbat, gizarte “atzeratuagoetan” jendeak ez baitzekien ipuinik buruz. Kantei esker lortu zituen ahozko hizkuntzaren eta silabakako hizkuntzaren fonogramak, bestela eskuratzerik ez zegoen kasuetan. Nolanahi ere, aukerarik izanez gero, kanten, ipuinen, kontakizunen eta besteren testuak lortzen zituen. Fonografiatuek beren hizkuntzan idazten jakinez gero, Azoulayk eskatzen zien idatziz eman zitzatela esanda-koaren edo kantatutakoaren transkripzioa eta itzulpena.

Sarreran adierazi bezala, 60 hizkuntzaren laginak bildu zituen Azoulayk, dialektoenak ere kontuan harturik. Erakusketak seguru asko hizkuntza gehiago fonografiatzeko modua ematen zuen. Gehiago lortuko zituen, museo fonografikoetan interesik zeukatenek lagundu izan baliote. Kontinente guztietako laginak zeuden Azoulayren bilduma fonografikoan; gehien-gehienak Asiakoak, Europakoak eta Afrikakoak ziren. Amerikako eta Ozeaniako laginak askoz gutxiago ziren. Ozeaniak ordezkari bakarra zeukan: Leialtasun uharteetako neska bat. Bestalde, behin baino gehiagotan kritikatu zioten Azoulayri frantsesezko fonogramarik hartu ez izana. Baina ahal izan zituen guztiak bildu zituen, eta bi arrazoi hauen-gatik ez zuen gehiagorik lortu: batetik, frantses askok ez zuten fonografian parte hartu nahi izan, lantegi hori gutxietsirik, eta, gainera, bost axola zitzaien beren ahotsa museo batean betikotzea; bestetik, gero eta zailagoa omen zen Parisen aurkitzea bere argota zerabilen jendea.

Hizkuntza hauek grabatu zituen Azoulayk Parisko 1900eko Erakusketan Unibertsalean:

- a- Europakoak: ruteniera, kroaziera, turkiera, hungariera, suomiera, letoniera, suediera, daniera-norvegiera, islandiera, alemana, ingelesa, frantsesaren hiru dialekto, proventzera, italiara, bretoia,

- euskara (bi euskalki: gipuzkera eta zuberera), espainiera, portugesa eta hebreera.
- b- Asiakoak: japoniera, txinera, annamera, laosera, Malaysiera, Singapurrera, tamilera, hindustaneraren urdua (lau dialekto), tartariera, tamagashera, persiera, Dagestango awarea, armeniera, georgiera eta Siriako arabiera.
- c- Afrikakoak: Tunisiako arabiera, Tunisko hebreera, kabiliera, Aljeriako hegoaldeko arabiera, Aljeriako hebreera, wolofararen bost dialekto (Saint-Louis eta Dakarka eskualdekoa, Serere talde etnikoarena, Jola talde etnikoarena, Bambara talde etnikoarena eta Toucouleur herriarena), mandinga, peulera, beninera (yoruba eta Porto Novo), makouera, swahiliaren hiru dialekto (Zantzibar, Komore eta Ndzuani), Madagaskarko hizkuntza eta hizkerak: llovera, betsileoera, betsimisarakera, antankara, antanoussia, antemourra, mahafalia, sianak eta sakalavea.
- d- Amerikakoak: araukaniera, maputxea eta Guyanako kreolera.
- e- Ozeaniakoa: Mare uharteko nengoniera (Kaledonia Berria artxipelagoa).

Azoulayk jakin zuenez, garai bertsean J. Wright ere ibili zen ingelesaren zenbait dialektoren lagin fonografikoak biltzen. Txinan, Hungarian, Austrian eta beste zenbait tokitan ere ari ziren antzeko eginkizunetan. Horrek argi uzten du, Azoulayren ustez, leku guztietan garrantzi handikotzat jotzen dela horrelako dokumentuak biltzea.

Kanta asko fonografiatu zituen, eta mota guztietakoak, baina, batez ere, maitasun-kantak. Zenbait gerra-kanta ere grabatu zituen, Afrikakoak gehienak. Herriko irri-kantak, berriz, oso gutxi. Azoulayren iritziz, euskaldunok (garai hartakoez ari da, noski) irri-kanta asko ditugu, eta horrelako kantetarako joera nabarmen hori “euskal etniaren ezaugarritzat” jo zuen. Dirudenez, genero hori Europako hegoaldean gehiago lantzen zen iparraldean baino. Erljio-kantak eta otoitzak urriago ziren. Fundamentalista erlijiosoek ez zuten inola ere parte hartu nahi fonogrametan, “sinesgabeen” aurrean ez zutelako egon nahi. Azoulayk Korana eskatu zien musulmanei, gramofono aurrean irakur zezaten, baina ez zuen fanatismoa kontuan hartu. Hala, Errusiako sailean, avar batzuek (alegia, Dagestanen, Azerbaijanen, Kazakhstanen eta Turkian egiten den avar izeneko hizkuntzako hiztun batzuek) muzin egin zioten Azoulayren eskariari. Biharamunean avar bati entzunarazi zion Koranaren fonograma bat, eta,

erlijio-keinu asko egin ondoren, avar hark pasarte bera errezatu zuen fonografo aurrean. Koranaren fonograma bera erabilia ere, Azoulayk ezin izan zuen konbentzitu persiar ikasi gabeko bat, ahoa hitz egiteko tutura hurbiltzeko. Mintzatu bai, mintzatu zen, baina grabagailutik urrun. Ouled Naïl tribuko emakume bat soilik ausartu zitzaion hil-kantak abestera. Horretarako, lehenago Azoulayk berak kantatu behar izan zituen hildakoen auhenak. Emakume hura beldur zen auhen haiek berari edo bere senideren bati heriotza ekarriko ote zioten.

Kanta epikoei edo elezahar erritmodunei dagokienez, finlandiarren *Kalevalaren* hasiera eta Islandiako epopeia zaharren ahapaldiak fonografiatu zituen. Estreinako aldiz inprimatu zenerako (1928), *Kalevala* Finlandiako zokorik apartatuenetako jende zahar-zaharrak baino ez zuen kantatzen. W. Halonen eskultore gazteak gogora ekarri zuen *Kalevalaren* doinua. Hori dela eta, Azoulayk premia handiko iritzi zion etnografian funtsezkoak diren dokumentu asko fonogramen bidez betiko gorderik edukitzeari.

Siriako arabiarrek, kristauek eta juduek egindako kanta bitxienetari-ko bat ere eskuratu zuen. Itxura denez, bakeak egiteko kanta zen: inork beste inorekin adiskidetu nahi bazuen, bigarren horrengana jo behar zuen, kantari jo ere. Bigarren horrek ere, adiskidetu nahi bazuen, kantatu egin beharko zuen, bere txanda iritsita. Horrela, segituan egingo zituzten bakeak. Kanta hura eta gisa horretako ohiturak oso zaharrak dira. Oso litekeena da leku guztietan horrelako zerbaiten zantzuren batek bizirik irautea.

Fonografo batean edo bitan oihuak bildu zituzten. Alaitasuna, mina, maitasuna eta gisa horretarako sentimenduak adierazten zituzten. Tartean, gerrarako deiren bat ere bazegoen.

Zenbait ipuin ere inguratu zituen, baina ezin izan zituen osorik grabatu: luzeegiak, nonbait. Gainera, pertsona ikasien artean gutxi ziren fonografo aurrean hitz egin nahi zutenak. Aspertu egiten ziren. Eta ikasi gabeek ez zekiten ipuin askorik.

Ez zuen eskuratu ez sorgin-ipuinik, ez sermoirik, ez eta hitzaldirik ere. Elkarrizketak grabatzeko ahaleginak eta bi egin arren, oso gaitza gertatu zitzaion, bai arrazoi teknikoengatik, bai fonografiatugaiengatik berengatik. Jendeak eskuarki ez zekien zertaz hitz egin fonografo aurrean. Parisera egindako bidaia hark eta erakusketak berak ematen zieten zer hitz egina, eta dena diosalez, irribarrez eta hitz goxoz apaintzen zu-

ten. Emaitzak, txarrak ez izan arren, askoz ere hobeak izango ziren, beharbada, beren herrietan egon izan balira eta Azoulayk haien hizkuntza ondo jakin izan balu.

Grabazio musikalak ere egin zituen Azoulayk. Gainontzeko fonogramak bezain eskuragaitz gertatu zitzaizkion: Azoulayk berak joan behar izan zuen edozein musika-tresna jotzen zuen jendearen bila. Haize-instrumentuen grabazioen kalitatea soka-instrumentuez egindakoa baino askoz hobe zen. Herri hauetako musika instrumentala fonografiatu zen: Bosnia-Herzegovina, Japonia, Vietnam, Iran, Tunisia eta Bretainia.

Kanta haietako batzuk Azoulayren emazteak transkribatu zituen. Azoulayk horretan ez zuen jaso inongo musikazale adituren laguntzarik. Gaur egungo musikariek ederki asko baloratuko zuten musika-fonograma guztiak transkribatu izan balira.

Gehienetan zaila izaten zen inorengandik grabazioak lortzea, non eta ez zuen haien herrialdeko taldeburuak horretarako agindua ematen. Horrelakorik ezean, fonografiatugaiak hitz onez konbentzitzen saiatzen zen Azoulay. Prozedura horrek zenbaitetan kale egiten zuenez, batzuei abisurik eman gabe eginarazi zizkien fonogramak; eta besteren batzuei, berriz, dirua eman behar izan zien, laguntzaren ordainetan.

Jende ikasia oro har gertu egoten zen gramofono aurrean hitz egiteko, ikerlanaren helburua jakin bezain laster. Ikasi gabeek atsegin handia hartzen zuten grabazioetan parte hartuz. Erdi ikasiak zirenak izaten ziren uzkurrenak horretan. Pentsatzekoa denez, zaila baino zailagoa zen emakumerik konbentzitzea lan horretan parte hartzeko.

Fonografiatugaiak lortzeko, komeni izaten zen aurrez nori bere herriko fonogramak entzunaraztea, hala nola grabatutako kantak, musika eta, ahal bazen, hizketaldiren bat. Oso gutxik eusten zioten zerbait grabatzeko tentazioari, batez ere esaten bazitzaien nola lortu zituzten fonograma haiek. Gainera, fonografiatuek beren izen-deiturak eman zitzaketenez, batzuek uste zuten berek, beren herriek eta beren hizkuntzek aintza eta ohore handia jasoko zutela. Iritzi horretakoak ziren, esaterako, ijitoak, irandarrak eta batik bat beren herriaren independentziaren alde borrokan ari zirenak. Fonogramak eskuratzeko aukerak ugaltzen ziren baldin eta lehenago entzundako grabazioen transkripzioa erakusten bazieten, edo beren hizkuntzan edo ezagutzen zuten hizkuntzaren batean mintzatzen bazitzaien. Labur esanda, Azoulayk kale-saltzaileen modura ibili behar izan zuen. Ahaleginak ahalegin, Europako, Asiako eta ipar Afri-

kako erdi ikasiekin ez zuen arrakastarik izaten, sarritan kobratu ere egin nahi zutelako beren laguntzarengatik; ezin zuten sinetsi europar batek doan lan egin zezakeela. Kasu horretan, tratu bat egin behar zen haiekin, eta lana guztiz bukatu arte ez ordaindu. Bidezkoa zen liberaren batzuk ematea fonografiatuari, lanak denbora asko kentzen bazion. Begien bista-koa zen onena zela ezertan hasi aurretik diru kopuru jakin bat zehaztea; halaxe jokatu omen zuten Hungarian Vikar jaunaren bildumari erantsita-ko herri-kanten fonogramak erdiesteko: hamarna libera ordaindu zituzten fonografoon truke. Azoulayren iritziz, bera ere horrela aritu izan balitz, askoz ere grabazio gehiago egingo zituen. Baina Société d'antropologie de Paris delakoak emandako diruaz materiala baizik ezin izan zuten erosi. Trocadero plazan pabiloi txukun bat izan balu, ekimena askoz arrakastatsua izango zen. Publizitateak erakarrita, askoz ere jende gehiago inguratuko zitzaion Azoulayri. Baina horrelakorik ez, eta batetik bestera ibili behar izan omen zuten, grabatzeko tramankulu guztiak aldean zeramatzala. Azoulayk berak dioskunez, zientzialariak bainoago, merkataria-ziak ziruditen, emanak zizkieten gomendio-agiriak gorabehera.

Hona nola egiten zituen grabazioak. Azoulay bera hasten zen, itxurak egiten zituen gramofono aurrean, benetan hizketan edo kantuan arituko balitz bezala. Horrelaxe erakutsi nahi zien fonografiatugaiei nola jokatu behar zuten korneta edo tutu akustiko aurrean, bai eta ahotsa nola erabili behar zuten ere. Azoulayk bere ahotsa fonografiatzen zuen arrabol batean, erritmoaren eta ahotsaren ñabardurak jakiteko. Jokamolde hori behar-beharrezkoa zen, fonograma onak lortuko baziren. Korneta oso gutxitan erabili zuten; hain zuzen ere, oso gaitza zelako fonografoa inoren ahoaren aurrean jartzea. Gainera, tramankuluak oso astunak ziren egunero beren garraioan ibiltzeko.

Kanpoko zaratatik ere ezin izango zen babestu korneta paratuta. Hasi-erhasieratik ohartu ziren tutu akustiko malgua askoz erosoagoa zela, eta, gainera, fonetikaren ikuspegitik, askoz etekin handiagoa atera zeki-keela. Tutuaren pabiloiari kautxuzko botoi batez hornitutako makila zen- timetratu bat erantsi zioten. Fonografiatuaren ahotsaren batez besteko bolumenaren arabera eta diafragma grabatzailearen sentiberatasunari erreparatuta, gehiago edo gutxiago eragiten zioten makilari. Orduan, kautxuzko botoia kokotsaren gaineko aldean ezartzen zuten; ezker edo eskuin eskuaz eusten zioten pabiloiari. Gero, tresna gora eta behe- ra eramanen zuten kokotsean zehar, ahotsa jaitsi edo igo behar ote zen kontuan izanda. Prozedura horri jarraikiz lortu zituzten emaitzarik onenak. Gaixotasunik kutsa ez zedin, erabili orduko kautxuzko botoia eta pabi-

loiaren barrualdea garbitzen ziren koloniako urez eta mendazko alkoholez. Botoia Joseph paperez (alegia, oihal fin eta gardenez egindako paper batez) eta kotoiz bilduta zegoen, eta erabilaldi bakoitzaren ondoren deuseztatu egiten zuten.

Baten batzuk ez ziren oso gustura sentitzen korneta kokotsean zebilkien bitartean. Baina, oro har, jendeak ondo eutsi zien langintza hark ekarri zizkien endredo guztiei. Bestelako tutuak eta kornetak asmatu beharko zituzten, aurpegiak eta fonazio-organoek zailtasun gutxiago izan zezaten mugimendurik egiteko, eta automatikoki intonazioaren araberan ibil zitezten (alegia, beheko masailezurraren jaitziera kontuan har zezaten).

Hizkuntza edo grabatutakoa interesgarria bazen, komeni izaten zen fonogramaren kopia egitea, jatorrizko fonograma bikaina izan arren. Nolanahi ere, fonetikaren bi fonograma egin behar zituzten, fonograma bakoitzean bildutako silaba kopurua berrehun ingurukoa zelako. Gainera, askotan, hizketa-zati txiki haiek ulergaitzak izaten ziren. Fonografiatu batzuei (ikasi gabeek batik bat) beren ahotsa entzuteak denetarik sentiarazten zien: atsegina, miresmena, izua, erlijioari lotutako beldurra, bai eta txundidura ere. Sarritan Azoulayk lasaitu behar izaten zituen fonografiatuak, eta geldirik egoteko eskatu, alde egin ez zezaten. Orobat, lagungarria zen grabazioa nola lortzen zen azaltzea, gainetik bazen ere. Mekanismoaren nondik norakoak jakinda, sorginkeriak eta gisako ergelkeriak desagertzen ziren fonografiatuen buruetatik. Hala, inolako trabarik jarri gabe lotu ohi zitzaizkion lanari.

Erdi ikasiek traba handiak jartzen zituzten informazio-orria betetzeko, poliziaren aurrean zeudela iruditzen zitzaielako. Hamaika azalpen eman behar zitzaizkien, Azoulayren eskariei men egin ziezaieten. Guztiz ikasiak zirenek eta ikasi gabeek, aldiz, oztoporik jarri gabe laguntzen zioten. Baina ikasi gabeek hainbat arazo izan ohi zituzten Azoulayk esaten zituenak ulertzeko.

Fonografiatuengandik argazki bana lortzea ere bazegoen, baina, ordurako, Azoulayk argibide gehiegi eskatuak zizkien, nonbait. Hala ere, guztiak ere prest egoten ziren beren argazkia emateko, guztiak, musulman batzuk izan ezik.

Léon Azoulayk fonografiatuei fitxa bat betearazten zien. Hona laosezko fonograma baten fitxa:

SOCIÉTÉ D'ANTHROPOLOGIE DE PARIS
Musée Phonographique

N^o ~~208~~ 215 (A) N° 208

Phonogramme N° 208¹ à écouter à l'oreille ; à distance

1 ^o Langue <i>Euskara</i>	Nom et prénoms du phonographié.
Dialecte <i>Basco-Navarro-Basque</i>	homme, ou femme
Patois	âge de <i>38</i> ans solaires ou lunaires
Région géographique <i>Bas (Boulonnais)</i>	né à <i>Bas Navarre-Basque</i>
Non écrite; écrite en caractères <i>spéciaux pour le son (P, B, L)</i>	pays ou tribu: <i>Bas (H. Euskara)</i> continent: <i>Europe</i>
Phonétique, vocabulaire, phrases usuelles	Père né à <i>Bas Navarre</i> , Mère née à <i>id.</i>
Conversation avec _____ sur _____	habitant à <i>id.</i> habitant à <i>id.</i>
Récit (Folklore) sur _____	habitant: ville; (port); faubourg; village; plaine; montagne; à population
Déclamation sur _____	dense, rare (combien?); depuis quand?
Lecture de _____	sédentaire, ou ayant voyagé; où?
2 ^o Chant (Nature <i>populaire</i>) sur <i>devenue</i> <i>le monde</i>	Lettré ou illettré
3 ^o Musique (solo, concert) nature _____	Parlant autres langues <i>français un peu, basque</i>
Instruments à: corde _____, vent _____, percussion _____	Profession <i>soliste</i>
nommés: _____	

CONDITIONS DE L'ENREGISTREMENT

Exposé: à voix, ou son bas, ordinaire, fort, très fort.	à la vitesse de <i>120</i> tours (mètres) à la minute
au cornet: nature _____ dimension _____	à la température de _____
à la distance de _____	à <i>Paris</i> le <i>10 octobre 1900</i>
au tube parleur à <i>Saint</i>	par (nom, prénoms, profession) <i>R. Thoiry</i>
sur phonographe <i>Ed.</i> ; calibre du mandrin _____	Texte imprimé, écrit: transcription, traduction.
avec diaphragme <i>Pate</i> pesant _____	des photographies: corps _____ face _____
dont membrane _____ épaisse de <i>20</i> m/m N ^o _____	

OBSERVATIONS:

Le début du premier chant est 00 lano u nôte hian-ni-nâp. tē
Le début du second chant est 00 lano nuan dōc

Goiko informazio-orria Léon Azoulayk 1900eko urriaren 10ean laose-rari buruz egindako fonograma bati dagokio. Parisko Bibliothèque Centrale du Muséum National d'Histoire Naturelle museoan dago. Irudia Jann Pasler ikertzailearen 2014ko artikulu honetan ere agertzen da: "Sonic Anthropology in 1900: The Challenge of Transcribing Non-Western Music and Language" (2014).

Fonogramen iraunkortasuna ez zen, zoritxarrez, Azoulayk uste zuen eta ekoizleek esaten zuten bezainbestekoa. Hona iraunkortasunari eragiten zioten faktore batzuk: zerez zeuden eginda arrabolak; nola hitz egin, kantatu edo jo zuten musika, fonografo aurrean; nola markatu zuen dia-

fragma-grabatzailak bere arrastoa; nola zaindu zen materiala, fonogramak berriro entzuteko. Fonograma batzuk berehala hondatu ziren, hautsezko herdoil koipetsu moduko batek jota. Pintzel batez herdoila kenduz gero, arrastoen sakontasuna eta bibrazioen intentsitatea gutxitzen ziren. Funtsezkoa zen arrabola kalitate onekoa izatea; beti distiratsu egon behar zuen. Baina arrabolen ezaugarriak ez ziren beti berdinak, ekoizle berberak sortuak izanagatik ere. Komeni da zafiro grabatzaileaz hitz pare bat egitea. Erresonantzia-kutxaren 17 edo 18 gramoren azpian egonda, arrasto sakon bat urratu behar zuen, gorabeherarik gabe, eta ahalik eta kanpotiko zarata gutxiena hartuta. Halaber, argizari-geruza bat itsatsi behar zuen, ahalik eta luzeena. Ez zuen, beraz, edozein zafirok balio. Berriro erabil zitekeen, argizaria aldatuta. Erabili orduko, astiro-astiro garbitu behar zen zafiroa, alkohol apur bat zuen kotoi batez igurtziz.

Fonograma entzuteak eragiten zien fonografiatuei zirrarak handiena. Hasi aurretik arrabolarari hautsa kendu behar izaten zitzaion. Fonogramak ondo zaintzea funtsezkoa zen: arrabolak ezin ziren leku beroetan edo hezeetan ipini. Gainera, arrazoi jakinik gabe ahultzen ziren fonogramak; arrasto sakonagoa egitea beste biderik ez zegoen.

Azoulayren iritziz, Parisko 1900eko erakusketan egindako bildumak agerian utzi zuen museo fonografikoek garrantzi handia zutela, informazio ugari eman zigutelako hizkuntzei buruz. Azoulayk datu hauek nabarmendu zituen: Afrikako hizkuntza eranskorren hots kontsonantikoek ez zutela batere sendotasunik; hitzen eta esaldien azentua eta doinua neurri handi batean hitzunaren gorabeheren arabera zirela, eta hizkuntza bateko sailen ezaugarri zirela; jende guztiak oharkabean bere hizkuntza dotoretu nahi izaten zuela, fonografo aurrean hizketan hasteaz batera; talde etniko baten musikan eta herri-kantetan batasun handia zegoela, kantak eta ariak era batekoak zein bestekoak izan.

3.2. Euskal grabazioak

1900eko Parisko Erakusketa Unibertsalean, Léon Azoulayk Eusko Ikaskuntzaren Nazioarteko Biltzarrera jo zuen euskarazko grabazioak egitera. Han, hamar grabazio egin zituen, 1900eko irailaren 4an. Euskarazko grabazio haiek zirela eta, hasierako laburpenean aipatutako artikulua (Lopez de Arana, 2002) eta CD ROM bat kaleratu dira (Eusko Ikaskuntza, 2000); zoritxarrez, CD ROMa aspalditik agortuta dago.

Biltzar hartako lehendakari Julien Vinson euskaltzale frantsesak ahal izan zuen neurrian erraztu zion bidea Léon Azoulayri.

Gure Herria aldizkariaren 1954ko alean, José de Vilallonga Medina Euskalerriaren Adiskideen Elkarteko kideak, Congrès des Études Basques delakoa hizpidera ekarrita, Azoulayren fonograma-bilketaren berri ere ematen du:

CONGRES INTERNATIONAL DE PARIS, 1900

—C'est un fait peu connu dans les annales des Congrès des Études Basques que la première de ces assemblées portant le nom de "Congrès International des Études Basques", a eu lieu à Paris, du 2 au 5 septembre 1901: Episode curieux.

—L'occasion et la scène de ce Congrès furent l'Exposition Universelle de cette année-là; la salle E du Palais des Congrès lui avait été réservée.

—Parmi le "nombre aussi considérable d'hommes éminents" qui sont accourus à l'appel des organisateurs, on n'a relevé que les noms de quelques-uns des assistants, des adhérents ou des auteurs d'ouvrages récents envoyés au Congrès; tels MM. Wentworth Webster, Arana-Goiri, Charency, Schuchart, Linschmann, Aranzadi, Arzac, Lacombe, Vinson, la Société Ramond de Bagnères-de-Bigorre, O'Shea, etc. etc... et Lévy d'Abartigue, initiateur et organisateur de ce Congrès tenu en dehors du pays.

—Les Basques émigrés temporellement ou établis en Amérique, firent en cette occasion -comme il en sera dans le présent Congrès- entendre leur voix: deux communications de MM. Sescosse et Iriart.

—Y furent traitées des questions de linguistique, d'ethnographie, de toponymie (cette science dans le présent Congrès doit prendre pour la première fois, sa propre plate-forme), des problèmes de droit, d'anthropologie, et -ce qui était la grande nouveauté de l'époque- une séance fut consacrée à des expériences de phonographie. Le Dr. Azoulay, chargé par la Société d'anthropologie de recueillir, pour en faire la base d'un Musée linguistique, des phonogrammes de toutes les langues actuellement représentées dans l'enceinte de l'Exposition... utilisa le concours des assistants à ce Congrès des Études Basques, pour enregistrer des émissions en dialectes guipuzcoan, souletin et labourdin, lesquelles, nous dit le compte-rendu, ont été immédiatement répétées par l'instrument, à la grande satisfaction de l'auditoire".

—Enfin trois voeux furent émis par ce Congrès, les trois d'ordre pratique, et qu'il faut bien relever, parce que des voeux analogues vont être

renouvelés autant de fois que des Congrès des Études Basques ont eu lieu:

—Que deux chaires de langue basque soient créées, l'une dans une des Universités espagnoles, l'autre au Collège de France.

—Que dans les recensements périodiques de la population, il soit tenu compte de la langue parlée par les recensés, autant en France, qu'en Espagne et dans la République Argentine, de façon à pouvoir dresser la statistique de la langue basque, ses progrès ou ses reculs.

—Que les gouvernements soient priés de recommander aux instituteurs de ne pas employer des moyens coercitifs contre l'usage courant de la langue basque.

—Il fut décidé en ce Congrès International des Études Basques célébré à Paris en 1900, qu'un second Congrès devait avoir lieu à Saint-Sébastien, en 1902 ou 1903, sous la Présidence de M. de Charencey. (Villalonga, 1954, 142-143. or.)

Bildutako euskal soinu-laginak gipuzkerarenak eta zubererarenak dira, baina, *Gure Herria* aldizkariaren artikulua hartan esaten denez, lapurterarenak ere egin zituen; haiek, ordea, ez dira iritsi gure egunetara.

Hauek dira Léon Azoulayk egindako euskal grabazioak:

1. Ebanjelioa San Joanen arabera. Hogeigarren kapitulua. Zuberera. Iraupena: 2' 21"
2. Ebanjelioa San Joanen arabera. Hogeigarren kapitulua. Zuberera. Iraupena: 2' 55".
3. Ebanjelioa San Lukasen arabera. Hamabosgarren kapitulua. Seme iriolearen parabola. Gipuzkera. Iraupena: 2' 49".
4. "Maitia non zira" kanta. Zuberera. Iraupena: 1' 24".
5. "Prima eijerra" kanta. Zuberera. Iraupena: 2' 20".
6. "Donostiako hiru damatxo" kanta. Gipuzkera. Iraupena: 2' 20".
7. Bi irrintzi. Iraupena: 22".
8. "Herriyetan batzubek" bertsoa. Gipuzkera. Iraupena: 47".
9. "Pello Joxepe" kanta. Gipuzkera. Iraupena: 44".

Euskal grabazioen hasierako zerrenda honela agertzen da *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris* aldizkarian (1902a, 655. or.):

BASQUE

85. { Evang. de Saint Jean, chap 20, lu et syllabisé (dial. Sou-
85 bis. { letin, Mauléon).
89. Enf. prod. lu (dial. Guipuzcoan, Saint-Sébastien).
86. Chant popul. : *L'oiseau*, chantée et dite (dial. Souletin, Mauléon).
87. — d'amour (id.).
88. — *La belle héritière* (dial. Souletin).
90. Chant popul. : *Les trois demoiselles de Saint-Sébastien*, dite et conversation (dial. Guipuzcoan, Saint-Sébastien et Bilbao).
91. Chant popul. : *Les trois demoiselles de Saint-Sébastien*, chantée. Cri de guerre basque, à la fin du phonogramme (dial. Guipuzcoan, Saint-Sébastien).
92. Chant popul. d'amour : *Eriguentan bachubec*, et satirique : *Pelío Josepe* (dial. Guipuzcoan, Saint-Sébastien).

Bistan denez, bederatzi fonograma iritsi dira gure egunetara, hasierako zerrendan hamar azaldu arren: 86. zilindroa desagertu da bidean, “L’oiseau” delako herri-kantarena; haren aztarrenik ez dago inon. Txori bati buruzko kanta da, eta zubereraz egina dago. “Orhiko xoria”, “Txori erresiñula”, “Belatxa” edo beste herri-kantaren bat izan zitekeen, baina hori ez dago jakiterik.

3.2.1. Euskal grabazioen edukia

Euskal fonogrametako batzuk irakurriak dira (Bibliako pasarteak; atal honetako 3.2.1.1, 3.1.1.2 eta 3.1.1.3 puntuak), eta besteak, ordea, kantatuak (atal honetako 3.1.1.4, 3.1.1.5, 3.1.1.6, 3.1.1.8 eta 3.1.1.9). Bat bera ere ez da hizketaldi edo kanta inprobisatua, bat-batean hiztun batek egin dezakeena alegia. Bibliako pasarteen transkripzioa egiteko orduan, iturri gisa erabili dituzten liburuetan dagoen grafia kopiatu dut.

Grabazio bakoitzaren hasieran, aurkezpen modura, frantsesezko hitz batzuk esaten dira (Azoulayk berak esango zituen seguru asko). Horren grafia frantsesaren gaur egungoa baizik ez da. Frantsesezko aurkezpen-esaldiaren ondoren aipatzen dut zer liburutatik irakurri zen Bibliako pasarte.

Bestalde, kanten hitzak kantutegi batzuetan agertzen diren bezala transkribatu ditut, eta ez Azoulayk bildutako kantetan agertzen diren bezala. Ez dira, beraz, hitzez hitzeko transkripzioak. Partituren atalean alderatuko ditugu, doinuari eta hitzei dagokionez, Azoulayk bildutako kantak eta kantutegi horietan agertzen direnak. Bertsoa inongo kantute-

gitan aurkitu ez dugunez, audioa ahalik eta hobekiena transkribitzen saiatu gara, euskarri gehiagorik ezean.

Azoulayren euskal grabazioek ez dute inolako informaziorik ematen XX. mendearen hasierako euskararen fonetikari buruz, haietako batzuk irakurriak eta besteak kantatuak direlako. Hori dela eta, grabazioen azterketa fonetikoak ez du aparteko interesik (Lopez de Arana, 2002, 5-40. or.).

Begien bistakoa denez, 3.2.1.1 eta 3.2.1.2 atalak berdintsuak dira (3.2.1.2 atalak bi esaldi gehiago ditu; beste guztia berdina dute) eta biak, lehenengo, normal irakurtzen dira eta, gero, silaben artean etenak sartuz errepikatzen dute irakurraldia. “Le même épelé” esandakoan hasten da silabakako zati hori. Kantei dagokienez, “Maitia, non zirade?” kanta normal egin ondoren, haren hasiera errepikatzen da, baina errepika hori irakurria da. Horretan, “Le même lu” esaten du frantsesezko aurkezleak. Gainerako kantetan ez dago ez silabaka irakurritako ez normal irakurritako pasarterik.

3.2.1.1. *Basque souletin. Saint Jean, vingtième chapitre*

(Urruthy, 1873, 120-121. or.)

Asteko lehen egünian, Maria Madalena jin zen goizik hobiala, orano ülün zelarik; eta ikusi zian harria idokirik izan zela hobi gainetik.

Laster egin zian eta juan zen Simon Pierragana eta beste dizipülü Jesusek maite zianagana, eta erran zeren: Jauna eraman die hobetik kanporat bena ez dakigü nun ezarri dien.

Ordian heltü zen berhala beste dizipülü hareki, eta jin ziren hobiala.

Biak bazüazan lasterka eta beste dizipülü hura aitzintürik Pierrari, lehenik heltü zen hobiala.

Eta apaltürik ikusi zütian oihalak lurrian, bena ez zen sartü.

Bena Simon Pierra, ondotik joaiten beitzien, heltü zenian sartü zen hobian, eta ediren zütian bazter batian oihalak.

Le même épelé.

As-te-ko-le-hen-e-gü-ni-an-Ma-ri-a-Ma-da-le-na-jin-zen-goi-zik-ho-bi-a-la-o-ra-no-ü-lün-ze-laik-e-ta-i-ku-si-zi-an-ha-rri-a-i-de-ki-rik-i-zan-ze-la-ho-bi-gai-ne-tik-las-ter-e-gin-zi-an-e-ta-ju-an-zen-Si-mon-Pie-rra-ga-na-e-ta-bes-te-di-zi-pü-lü-Je-su-sek-mai-te-zi-a-na-ga-na-e-ta

-e-rran-ze-ren-Jau-na-e-ra-man-di-e-ho-be-tik-kan-po-rat-be-na-ez-da-ki-gü-non-e-za-rri-dien.

3.2.1.2. *Basque souletin. Saint Jean, chapitre vingt*

(Urruthy, 1873, 120-121. or.)

Asteko lehen egünian, Maria Madalena jin zen goizik hobiala, orano ülün zelarik; eta ikusi zian harria idekirik izan zela hobi gainetik.

Laster egin zian eta juan zen Simon Pierragana eta beste dizipülü Jesusek maite zianagana, eta erran zeren: Jauna eraman die hobitik kanporat bena ez dakigü nun ezarri dien.

Ordian Pierra heltü zen berhala beste dizipülü hareki, eta jin ziren hobiala.

Biak baziüazan lasterka eta beste dizipülü hura aitzintürük Pierrari, lehenik heltü zen hobiala.

Eta apaltürük ikusi zütian oihalak lurrian, bena ez zen sartü.

Bena Simon Pierra, ondotik joaiten beitzen, heltü zenian sartü zen hobian, eta ediren zütian bazter batian oihalak.

Eta Jesusen burian ezarri zien hil mihisia, zoin ez baitzen beste oihaletik, oihalekin, bena plegatürük beste lekü batetan.

Ordian beste dizipülü lehenik hobiala heltü zena ere sartü zen, eta ikusi zian, eta sinetsi.

Le même épelé.

As-te-ko-le-hen-e-gü-ni-an-Ma-ri-a-Ma-da-le-na-jin-zen-goiz-ik-ho-bi-a-la-o-ra-no-ülün-ze-la-rik-e-ta-i-ku-si-zi-an-ha-rri-a-i-de-ki-rik-i-zan-ze-la-ho-bi-ga-ñe-tik-las-ter-e-gin-zi-an-e-ta-ju-an-zen-Si-mon-Pi-er-ra-ga-na-e-ta-bes-te-di-zi-pü-lü-Je-sü-sek-mai-te-zi-a-na-ga-na-e-ta.

3.2.1.3. *Basque guipuscoan.*

L'enfant prodigue (Brunet, 1883, 78-79. or.)

Gizon batek zituen bi seme, eta haietako gazteenak esan zion bere aitari: “Aita, ekarzu zure aziendatik tokatzen zaidan partea”, eta partitu zuen bere azienda haien artean, eta ez egun asko geroz seme gazteenak bildu zuen bere azienda eta juan zan leku urruti batera eta han hondatu zuen guztia bizi gaiztua eginaz eta guztia gastatu zuenean gertatu zan

gosete handi bat leku hartan eta bera hasi zan premia izaten, eta juan zan eta alderatu zan leku hartako batengana zeinek bialdu zuen bere lurretara zerriak janaritzera eta deseatzzen zuen zerriak jaten zutenaren azalakin bere sabela betetzea eta ez zion inork ezer ematen. Baino bereganatu zanean esan zuen: “Zenbat nere aitaren jornalarik daukate ogia ugari eta ni goseak hiltzen nago. Altxatuko naiz eta juango naiz nere aitagana eta esango diot: Aita, pekatu egin det zeruaren kontra eta zure aurrean ez naiz gehiago dina zure semea deitua izatea. Tratatu nazazu zure jornalari bat bezela”. Eta altxatu zan eta juan zan bere aitagana eta oraindik urruti zegoala...

(Horrelaxe bukatzen da grabazio hau, bat-batean. Esaldia bukatu aurretik etena da.)

3.2.1.4. *Basque souletin. Ma bien aimée, où êtes-vous? Chanson d’amour*
(Ansorena, 1993, 73. or.)

Maitia, non zira?
Nik ez zitut ikusten,
Ez berririk jakiten,
norat galdu zira? (BIS) (Lerro hori errepikatu egiten da kantan)
Hala kanbiatu da
zure deseina?
Hitz eman zenereitan
ez behin, bai berritan,
enea zinela. (BIS) (Lerro hori errepikatu egiten da kantan)

Aita jeloskorra!
Zuk alaba igorri
arauz ene ihesi
komentu hartara. (BIS) (Lerro hori errepikatu egiten da kantan)
Har eta ez ahal da
sarturen serora.
Fede bedera dugu
alkarri eman ditugu,
gauza segurra da. (BIS) (Lerro hori errepikatu egiten da kantan)

Le même lu.

Maitia, non zira?
Nik ez zitut ikusten,
ez berririk jakiten,
norat galdu zira?
Hala kanbiatu

3.2.1.5. *Basque souletin. Chanson d'amour. La belle héritière*
(*Ansorena, 1993, 77. or.*)

Prima eijerra
zutan fidaturik,
anitz bagira
oro tronpaturik.
Enia zirenez
erradazu bai ala ez,
bestela banua
desertuala,
nigarrez urtzera.

Desertuala
juan nahi bazira,
arren zoaza,
oi, baina, berehala!
Ez zitiala jin
berritan nigana,
bestela gogoa
doluturen zaizu,
amoros gaisua.

Nitan exenplu
nahi duanak hartu,
ene malurak
parerik ez beitu.
Xarmangarri bat
nik nian maitatu,
fidatu, tronpatu...!
sekula jagoiti
ikusi ez banu.

Mintzo zirade
 arrazoi gabetarik
 ez dudala nik
 zur amodiorik.
 Zu baino lehenik
 banuen besterik,
 maiterik, fidelik.
 Hor ez dereizut
 egiten ogenik.

3.2.1.6. *Basque guipuscoan. Chanson satirique. Femme*
 (Ansorena, 1993, 22-23. or.)

Donostiako hiru damatxo
 Errenterian dendari,
 Josten ere badakite baina
 ardoa edaten hobeki.
 Eta kriskitin, kraskitin,
 arrosa krabilin,
 ardoa edaten hobeki.

Ea, ea, zezenak dira, beltz-beltzak dira,
 harrapatzen bazaitu, harrapatzen bazaitu,
 jo ta bertan hilko zaitu, jo ta bertan hilko zaitu.

Donostiako neskatxatxoak
 kalera nahi dutenean: (BIS) (bi lerro horiek errepikatzen
 dira kantan)
 —Ama, ez dago piparrrik eta,
 banoa salto batean.
 Eta kriskitin, kraskitin, larrosa krabilin,
 banoa salto batean.

Ea, ea, zezenak dira, beltz-beltzak dira,
 harrapatzen bazaitu, harrapatzen bazaitu,
 jo ta bertan hilko zaitu, jo ta bertan hilko zaitu.

Donostiako Gaztelupeko
 sagardoaren gozoa, (BIS) (lerro hori errepikatu egiten da kantan)
 hantxen edaten ari nintzala
 hautsi zitzaidan basoa.
 Eta kriskitin, kraskitin, larrosa krabilin,
 basoa kristalezkoa. (BIS) (Bi lerro horiek errepikatzen
 dira kantan)

Ea, ea, zezenak dira, beltz-beltzak dira,
 harrapatzen bazaitu, harrapatzen bazaitu,
 jo ta bertan hilko zaitu, jo ta bertan hilko zaitu.

3.2.1.7. *Cri de guerre basque. Ancien*

[Bi irrintzi entzuten dira]

3.2.1.8. *Basque guipuscoa. Femme. Herriyetan batzubek. Chanson d'amour*

Herriyetan batzubek dira baliatu
 lau behar duten tokian zortzi tiratu
 Herriyetan batzubek (*sic*)

Herriyetan batzubek dira baliatu
 lau behar duten tokian zortzi tiratu
 amari zer esanik ezin aurreratu
 moko onaz dastatu
 txintxurrak freskatu
 irriparrez gozatu
 atzeko leihotikan danak fisgatu.

3.2.1.9. *Pello Josepe. Chanson satirique* (*Azkue, 1968, 61-62. or.*)

Pello Joxepe tabernan dala
 haurra jaio da Garralden, (BIS) (bi lerro horiek errepikatzen dira)
 etxera joan ta esan omen du:
 —Ez dea nerea izanen,
 ama horrek bila dezala
 haur horrek aita nor duen. (BIS) (Hiru aldiz)

3.2.2. Kanten partiturak

Léon Azoulayren euskal grabazioetan lau kanta daude, laurak ere ondo ezagunak, bi Bidasoaz harako Euskal Herrikoak (“Maitia non zirade?” eta “Prima eijerra”) eta beste biak Bidasoaz honako Euskal Herrikoak (“Donostiako hiru damatxo” eta “Pello Josepe”). Oraindik Euskal Herriko edozein txokotan entzun ditzakegu, eta, gainera, euskal kantutegi batean baino gehiagotan argitaratu izan dira, partitura eta guzti. Arlo honetan, merezimendu guztiak Kike Vazquez musikari gasteiztarrari aitortu behar dizkiogu, nire eskariz berak egin baitzituen lau kanton partiturak. Hori gutxi balitz bezala, Azoulayren grabazioko bertsioak bertsio “estandarrekin” (Ansorena, 1993; Azkue, 1968) alderatu zituen, haien arteko desberdintasunak agerian uzteko.

Segidan, bada, Kike Vazquezen lan bikaina.

3.2.2.1. Maitia non zirade?

Euskal kantak liburuko bertsioa:

Andantino

Mai-te - a, non zi - ra? Nik ez zai - tut i - kus - ten, ez be - ri - rik ja - ki - ten, no
 rat gal - du - zi - ra? No - rat gal - du zi - ra? Ha - la zu - re de
 sei - na o - te da - kan Hitz e - man ze - ne - rei - tan, ez be - hin, bai be
 - ri - tan, e - ne - a zi - ne - la, e - ne - a zi - ne - la.

Azoulayren grabazioko bertsoia:

Allegretto

Mai-ti-a, non zi-ra-de? Nük ez zül-tüt i-kus-ten, ez be-ri-rik ja-ki-ten, no
 Ai-ta je-los-ko-rra zük a-la-ba i-go-ri a-rauz e-ne i-he-si ko
 (†) (†) (†) rit. Tempo

rat gal-dü zi-ra? no-rat gal-du zi-ra? Ha-la zu-re de
 men-tu har-ta-ra, ko-men-tu har ta-ra, Har e-ta ez a
 rit. Tempo

sei-na o-te dakan-bi-a-tu? Hitz e-man ze-ne-rei-tan ez
 hal da sar-tü-ren se-ro-ra Fe-de be-de-ra dü-gü al-
 (†) (†)

be-hin bai be-ri-tan e-ne-a zi-ne-
 ka-ri e-ma-na dü-gü, gaü-za se-gü-rra

(†) (†)

la, e-ne-a zi-ne-la.
 da, gaü-za se-gü-rra-da.

Jose Ignazio Ansorenaren *Euskal kantak* liburuko 73. orrian agertzen den “Maitea, non zira?” kantaren eta grabazioan agertzen denaren artean, musika arloko desberdintasun hauek daude:

- Tempo arinagoa du Azoulayrenak.
- Tonu altuagoa: fa # maiorrean abestuta dago.
- Abesti erdian tonu aldaketa gertatzen da: dominantearen tonura aldatzen da. Gero, lehengo tonura itzultzen da.
- Melodia aldaketak gurutze batez (+) adierazita daude; noten gainean ezarritako gurutze batez, alegia.
- Abestiaren erdialdeko melodiaren notek beste funtzio tonal eta harmoniko bat dute.

3.2.2.2. “Prima eijerra”

Euskal kantan liburuko bertsioa:

Andante

Pri - ma ei - je - rra zu - tan fi - da - tu - rik, a - nitz ba - gi - ra o -
 -ro tron - pa - tu - rik. E - ne - a zi - re - nez e rra - da - zu bai a - la ez, bes - te
 - la ba - no - a de - ser tu - a - la, ni - ga - rrez ur - tze - ra.

Azoulayren grabazioko bertsioa:

Andante

Pri - ma ei - je - rra zū - tan fi - da - tū - rik, a - nitz ba - gi - ra o -
 -ro tron - pa - tu - rik. E - ni - a zi - re - nez e - rra - da - zū bai bes - te
 - la ba - nu - a de - ser - tū - a - la ni - ga - rrez ur - tze - ra.

Jose Ignazio Ansorenaren *Euskal kantan* liburuko 77. orrian agertzen den “Prima eijerra” kantaren eta grabazioan agertzen denaren artean, musika arloko desberdintasun hauek daude:

- Tonu erdi baxuagoa du Azoulayrenak: la b maiorrean abestuta dago.
- Konpasa: 6/8.
- Melodian dauden desberdintasunak apaingarriak dira; ez dituzte aldatzen tonua eta harmoniazko funtzioak.

3.2.2.3. “Donostiako hiru damatxo”

Euskal kantak liburuko bertsioa:

Andantino

Do - nos - ti - a - ko hi - ru da - ma - txo E - rren - te - ri - an den - da - ri. Do - nos
 ri. jos - ten e - re ba - da - ki - te bai - na ar - do a e - da - ten ho - be -
 ki. E - takris - ki - tin, kras - ki - tin, a - rro - sa kra - be - lin, ar - do a e - da - ten ho - be - ki.

Azoulayren grabazioko bertsioa:

Andantino

Hí ru da - ma - txo Do - nos - ti - ya - ko E - rren - te - ri - yan den - da - ri, jos - ten
 za - pla - txak ba - da - ki bai - no ar - do e - da - ten ho - be - ki; e - ta kris - ki - tin,
 poco rit.
 kras - ki - tin, la - rro - sa kra - be - lin, ar - do e - da - ten ho - be - ki.

poco piu mosso

E - a, e - a ze - ze nak di - ra, bel - beltzak di - ra ha - rra - pa - tzen ba - zai
 -tu ha - rra - pa - tzen ba - zai - tu jo ta ber - tan hil - ko zai - tu.

Jose Ignazio Ansorenaren *Euskal kantak* liburuko 22. orrian agertzen den “Donostiako hiru damatxo” kantaren eta grabazioan agertzen denaren artean, musika arloko desberdintasun hauek daude:

- Bien lehenengo estrofa tonu berean abestuta dago; mi minorrean, hain zuzen ere. Azoulayren grabazioan, berriz, bigarrenak tonu baxuago bat erabiltzen du (re minorra); gero, koplako (“ea, ea, zezenak dira...”) tonu erdi altuagoa baliatzen du (mi b minorra).
- Bukatzeko, hirugarren estrofan eta ondorengo koplari mi b minorrari eusten dio kantariak.

Kike Vazquezen ustez, kanta honetako tonu-aldaketak kantariak berak eragin zituen; ez dira, beraz, abestiarenak.

3.2.2.4. “Pello Joxepe”

Cancionero Popular Vasco kantutegiko bertsoia:

Pe - io Jo - xe - pe ta - ber - nan de - la a - txo bat il da

Gar - al - den. E - maz - te zur - tzak a - te - tik zi - on "a - tor e - txe - ra

len bai - len Xor - ta - txo ba - na e - dan de - za - gun se - ku - lan il ez

kai - te - zen"

Azoulayren grabazioko bertsoia:

Pe - llo Jo - xe - pe ta - ber - nan da - la hau - rra ja - io da La - rrau
 len, Pe - llo Jo - len, e - txe - ra joan da e - san o - men du: Ez da ne
 - ri - a i - za - nen, be - ra - ren a - mak to - pa de - za - la haur ho - rrek
 ai - ta nor du - ben, haur ho - rrek ai - ta nor du -
 ben, haur ho - rrek ai - ta nor du - ben.

R. M. Azkueren *Cancionero Popular Vasco* liburuko 61. orrian agertzen den “Pello Joxepe” kantaren melodia eta Azoulayrena desberdinak dira.

3.2.2.5. Bertsoa

“Herriyetan batzuben” bertsoa aztertzeke orduan, nagusiki bi arazori egin behar izan diot aurre: batetik, ez da oso ondo entzuten, grabazioaren gainerako tartekin alderatuta; eta, bestetik, ez da batere ezaguna. Nik, behintzat, ezin izan dut inon aurkitu, hainbat kantutegitan kontsultatu arren. Pentsa liteke, gainera, “*Errietan batzuben*” izan daitekeela benetako izenburua (gaztelaniaz: “*Algunos en la reyerta*”), baina horren inguruan ere ez dugu inolako ziurtasunik.

Bertsoaren partitura Iñaki Gauna itzultzaile-musikariak egin du, bai eta hitzen transkripzioa ere. Esan beharrik ez dago hitzen transkripzioa egitea ez dela batere erraza gertatu, soinuaren kalitate eskasa dela medio. Transkripzio zehatza barik hurbilpena baino ezin izan dugu egin, eta ez da erraza gertatuko lan hori hobetzea, soinuaren kalitatea hobetu ezean behintzat. 1968tik 1969ra bitartean egin omen zizkieten egin zitezkeen aldaketa guztiak, audioak Sirakusa hirira eraman zituztenean (New York estatua, Estatu Batuak); horrenbestez, soinua zegoeneantxe eman dute

Parisko Nanterre La Défense unibertsitatearen webgunean (https://archives.crem-cnrs.fr/archives/items/CNRSMH_I_1900_001_055/).

Lehenengo eta behin aipatu behar da bertsoa hasi aurretiko frantsezko sarrera txiki horretan esaten den “Chanson d’amour” ez dela egia, alegia, Azoulayren grabazioan agertzen den hori ez dela amodiozko kanta. Kanta bai, bada izan, baina ez amodiozkoa. Hauxe duzue, bada, partitura:

He - ri - e - tan ba - tzu - bek_ di - ra ba - li - a - tu___ lau behar du - ten to

- ki - anzor - tzi ti - ra - tu___ A - ma - ri - zer - e - sa - nik ez in au - rre - ra - tu

mo - ko - o - naz das - ta - tu txin - txu - irak fres - ka - tu i(mi) - pa - rrez go - za -

- tu a - tze - ko le - iho - ti - kan da - nak fis - ga - tu.

Azoulayren bertsoak Gipuzkoan kantatutakoa dirudi. Baina garai hartan *dastatu* aditza soilik Bidasoaz beste aldean erabiltzen zen, hain zuzen ere, gaur egun nafar-lapurteraren eremutzat jotzen den esparruan (Zua-zo, 2000, 61. or.).

Bestela pentsa badaiteke ere, bertso-moldea ez da inola ere berezia. Antonio Zavalak aditzera eman zidanez, bada doinu horren antzeko beste bat, “Mila zortzi ehun” izenburukoa (Vogel, 1929, 30. or.), oraindik Ipar Euskal Herrian kantatzen dena. Baliteke hori Azoulayren bertsoaren jatorria izatea. Hona partitura:

Mi-la zor-tzi e-hun he-me-re-tzi-an, Ur-ri-a-ren hil-la-ren be-de-ra-tzi-an;
 an; U-mo-re o-na nu-en ho-rien khan-ta-tzi-an, Gaz-te et a-le-ge-ra, tran
 kil bi-ho-tzi-an; On-ta-su-na fran-go ba-dut in-tre-si-an, Deu-sik ez
 et-che-an: _____ Ö-rai be-zain a-be-rats nin-tzan sor-tzi-an.

“Herriyetan batzuben” bertsoa “Mila zortzi ehun” izenekotik sortu ote zen argitzeko asmoz, aipagarria da, musikaren ikuspegitik, bi bertsoen artean badirela zenbait antzekotasun:

- Bi bertsoak, “Mila zortzi ehun” eta “Herriyetan batzuben”, mi minorrean daude. Bukaerako kadentzia antzekoa dute.
- Biak hiru zatitan banatuta daude. Batera jo daitezke eta harmonikoak dira elkarrekin. Batera entzun daitezke. Antzekotasunak batzuetan lehenengo ahotsean agertzen dira, baina sarriago bigarrean.

Desberdintasunen bat ere bada bien artean:

- “Herriyetan batzuben” erritmo ternarioan dago, zortzikoaren erritmo du, eta “Mila zortzi ehun”, berriz, erritmo binarioan dago, eta biziagoa da Azoulayk grabatutakoa baino. “Herriyetan batzuben” erromantikoagoa eta barrokoagoa da.
- Dena den, pentsa liteke “Mila zortzi ehun”etik “Herriyetan batzuben”era egindako jauzi hori garai hartako gustuen ondorioa dela, orduko musika-joerak zortzikoaren erritmoa eskatu-edo egiten zuelako, hau da, “Herriyetan batzuben” bertsoaren erritmoa, modan baitzegoen XIX. mendean.

Bestalde, Léon Azoulayren grabazioko bertsoa ez da osorik kantatzen; gipuzkeraz egiten zuen neska bertsolari-kantariak lerro luze bat kantatu gabe utzi zuen (“herriyetan batzuben dira baliatu”, “lau behar duten tokian zortzi tiratu” edo “amari zer esanik ezin aurreratu” bezalako lerro

bat). Letra osoa ez zuen jakingo nonbait kantariak. Hortik etor litezke bai doinuan bai letran igartzen zaizkion zalantzak. Izan ere, bertsoa kantatzen saiatu zen lehengo aldian jarduna bertan behera utzi behar izan zuen. Beste saialdi bat egin behar izan zuen, bertsoa osorik-edo kantatuko bazuen. Ez zuen lortu, hala ere, osorik gogoratzea.

Bertsoaren egitura bederatzi puntukoa da. Bidasoaz beste aldean hiru lerro labur sartzen dituzte, eta zortzi puntuko bihurtzen; hemengo aldean, berriz, lau lerro labur. Horregatik da bederatzi puntuko. Horren adibide ditugu Xenpelarren “Betroiarena” bertsoak edo Bilintxen “Zaldi zuriyarena” bertsoak.

Silabak honela datoz bederatzi puntuko bertso sorta horretan: 7 - 6 / 7 - 5 / 7 - 6 / 7 - 6 / 6 / 6 / 6 / 6 / 7 - 5. Bertsoak bi bitxikeria ditu neurriaren aldetik: bigarren lerro luzeak eta azken lerroak (luzea hori ere) 7 - 5 silaba dituztela, eta ez 7 - 6, besteek bezala.

Errima -atu da.

Bertsoaren jatorriaren bila hasita, datu askorik ezean, bertsoaren izenburuko hitz bati erreparatu diot, eta horrek islatzen duen ezaugarri fonetikotik abiatuta saiatuko naiz bertsoari buruzko gutxi gorabeherako datu batzuk ematen. Ikerketa bat hitz bakar baten aldaeran oinarritzea arriskutsu samarra denez, ariketatzat besterik ez hartu, irakurle, bertsoaren egilea nongotarra zen edo nongo euskara zerabilen argitzeko egindako saio apal hau.

Batzubek hitza hartu dut aztergaitzat. Hain zuzen ere, *u + e* taldeak *ube* non ematen duen ikertzen jardun dut.

Gaur egun, besteak beste, Sakanan eta Urrestilla aldean esaten dituzte *batzubek* eta horrelakoak.

Gaur egun, oso hedadura murrizta du, baina antzina askoz leku gehiagotan egiten zen (Hualde eta Gaminde, 1997, 216. or.): Markinan (Mogelen eta Pray Bartolomeren lanak), Donibane Lohizunen (Tausin alkartearen 1788ko adierazpenak [Satrustegi, 1987, 168-170. or.] eta Wendworth Webster ikertzaile ingeles euskaldunak bildutako ipuinak [Arbelbide, 1993, 56-57. or.]), Nafarroa Garaiko zenbait eskualdetan (Satrustegi, 1987, 191. or., 247. or.), hots, Etxalar, Sakana, Lesaka, Baztanen, eta Beterrin eta Azpeiti aldean.

Ikusita Beterrin dela /u/ ondolikako epentesi hori egiten zen lekuetatik bertsoaren euskara-moldera gehien hurbiltzen den eskualdea, pentsatzekoa da hangoa zela *Herriyetan batzubek* bertsoaren egilea.

Argudio horretan sakonduz, aipagarria da Ramon Artola bertsolari tolosarrak (1831-1906) *Sagardoaren graziya eta beste bertso asko* liburuan (Artola, 1961) *batzubek* hitza erabili zuela zenbait bertsoetan (esaterako, 29. eta 51. orrialdeetan). Hala ere, *batzuek* hitza ere behin edo behin agertzen da (32. orrialdea). Bertsokerari, gaiari eta besteri atxikita, pentsatzekoa da Ramon Artola bera (Pepe Artola bertsolari-idazlearen aita) edo Tolosaldeko garai bertsuko bertsolari edo bertsogileren bat izan zitekeela bertsoaren egilea, baina ez dago froga argirik inori bertsoaren egiletza aitortzeko. Zalantza etorkizunak argituko ahal digu!

3.2.3. *Fonografiatu euskaldunak*

Lantegi nekeza izan da Léon Azoulayren 1900eko euskal grabazio haietan ahotza nortzuek ipini zuten argitzea. Gaia sakonki aztertu ondoren, ordea, esan dezaket honako bost lagun hauek izan zirela esatariak:

- 1) Grabazio guztien aurretik frantsesezko halako aurkezpen bat egiten duen gizona. Léon Azoulay bera izan daiteke. Ahots berberak egiten du aurkezpena grabazio guztietan, ez euskarazkoetan bakarrik.
- 2) Zuberoako 45 urte inguruko gizon bat. Zilindro hauetan hartzen du parte: 85.a (San Joanen araberako Ebanjelioaren lehenengo irakurraldia) eta 87.a (“Maitia non zira” kanta).
- 3) Zuberoako beste gizon bat, 40 urte ingurukoa. Zilindro hauetan hartzen du parte: 85 bis (San Joanen araberako Ebanjelioaren bigarren irakurraldia) eta 88.a (“Prima eijerra” kanta). Gizon honi buruz badugu datu zehatzagorik: Aguer Barhendy zuen izena, Muskildiko semea (Zuberoa). Aguer Barhendy zelako hura Parisen bizi zen 1900. urtean. Lehen Hezkuntzako irakaslea izan zen, eta Kolonbian ibili izan zen, misiolari, Centre Historique des Archives Nationales erakundeak argitaratutako *Missions scientifiques et littéraires* F/17/2925-3014 eta F/17/17225-17294 txostenetan egiazta daitekeenez (100. orrialdea).
- 4) Donostiako 20 bat urteko neska bat, alfabetatua eta lanbidez saltzailea zena. Zilindro hauetan hartzen du parte: 89.a (seme irioleari buruzko Bibliako pasartea), 90.a eta 91.a (“Donostiako hiru damatxo”) eta 92.a (“Pello Joxepe” eta “Herriyetan batzubek”).

- 5) Telesforo Aranzadi, 40 urteko gizona, Bergarako semea eta Bartzelonako Unibertsitateko irakaslea ere izan zena. Berak egiten ditu 91. zilindroko irrintziak.

Euskal grabazioen jatorrizko informazio-orriak Bibliothèque Centrale du Muséum National d'Histoire Naturelle delakoan daude, norbaitek kontsultatu nahi baditu ere. Informazio-orri horiek datu hauek ematen dituzte:

85. eta 85. bis zilindroak

- Informazio-orrian pertsona bakar bat aipatzen da, baina, ahotsen tin-break entzunda, argi dago bi direla, zilindro bakoitzean bat.

- Edukia: “Evang. de Saint Jean, chap 20, lu et syllabisé”, hots, San Joanen arabarako Ebanjelioaren hogeigarren kapitulua, bi pertsonak irakurria eta silabaka esana.

- Fonografiatuak:

a) 85. zilindroa (lehenengo irakurraldia): Zuberoako 45 urte inguruko gizon bat. Haren datu gehiagorik ez dakigu.

b) 85. bis zilindroa (bigarren irakurraldia): Zuberoako beste gizon bat, 40 urte ingurukoa: Aguer Barhendy seguru asko.

- Grabazio-eguna: 1900eko irailaren 4a.

86. zilindroa

- Zilindro hau desagertu da. Ez dago inon aurkitzerik. Zilindroari buruzko informazio-orria badugu, baina zilindroa ez.

- Edukia: “L’oiseau” kanta. Lehenago adierazi bezala, “Orhiko xoria”, “Txori erresiñula”, “Belatxa” edo beste herri-kantaren bat izan zitekeen, baina hori ez dago jakiterik.

- Fonografiatua: Zuberoako gizon bat, 45 urte ingurukoa, 85. zilindrokoa seguru asko. Haren datu gehiagorik ez dakigu.

- Grabazio-eguna: 1900eko irailaren 4a.

87. zilindroa

- Edukia: “Ma bien-aimiée, où êtes vous”, hots, “Maitia non zira” kanta.

- Fonografiatua: Zuberoako 45 urte inguruko gizon bat. Haren datu gehiagorik ez dakigu. Tinbreari erreparatuta, argi dago ez dela Aguer Barhendy; 85. zilindroko pertsona bera dela ematen du.

- Grabazio-eguna: 1900eko irailaren 4a.

88. zilindroa

- Edukia: “La belle héritière”, hots, “Prima eijerra” kanta.

- Fonografiatua: Zuberoako 40 urte inguruko gizon bat, Aguer Barhendy, Muskildiko semea.

- Grabazio-eguna: 1900eko irailaren 4a.

89. zilindroa

- Edukia: “L’enfant prodigue” edo “Seme iriolea” Bibliako pasartea, irakurria (San Lukasen araberako Ebanjelioaren hamabosgarren kapitulua).

- Fonografiatua: Donostiako 20 urteko neska bat, alfabetatua zena eta lanbidez saltzailea izan zitekeena. Haren datu gehiagorik ez dakigu.

- Grabazio-eguna: 1900eko irailaren 4a.

90. zilindroa (90-1 zenbakia du grabazio-orrian)

- Edukia: “Les trois demoiselles de Saint-Sebastien”, hots, “Donostiako hiru damatxo” kanta.

- Fonografiatua: Donostiako 20 urteko neska bat, alfabetatua zena eta lanbidez saltzailea izan zitekeena. 89. zilindroan ere jarri zuen ahotsa.

- Grabazio-eguna: 1900eko irailaren 4a.

91. zilindroa (90-2 zenbakia du grabazio-orrian)

- Edukia: batetik, “Les trois demoiselles de Saint-Sebastien”, hots, “Donostiako hiru damatxo” kanta -berriro-, eta, bestetik, bi irrintzi.

- Fonografiatuak:

- “Donostiako hiru damatxo” kanta: Donostiako 20 urteko neska bat, alfabetatua zena eta lanbidez saltzailea izan zitekeena. 89. eta 90. zilindroetan ere jarri zuen ahotsa.

- Irrintziak: Telesforo Aranzadi, 40 urte inguruko gizona, alfabetatua, Bilbon jaioa, Bartzelonako Unibertsitateko irakaslea eta gaztelaniaz ere badakiena.

- Grabazio-eguna: 1900eko irailaren 4a.

92. zilindroa

- Edukia: “Herriyetan batzubek” bertsoa eta “Pello Joxepe” kanta.

- Fonografiatua: Donostiako 20 urteko neska bat, alfabetatua zena eta lanbidez saltzailea izan zitekeena. 89., 90. eta 91. zilindroetan ere jarri zuen ahotsa.

- Grabazio-eguna: 1900eko irailaren 4a.

4. Ondorioak

Léon Azoulay antropologo eta sendagile aljeriarraren 1900eko euskal grabazioak euskara mintzatuaren aurreneko lekukotasun soinudunak dira, bai eta euskarazko doinuak grabatzeko aurreneko saio zientifikoa ere. Grabazioek, irakurriak eta kantatuak direnez, ez dute inolako informaziorik ematen XX. mendearen hasierako euskararen fonetikari buruz. Balio historiko handia dute inondik ere; hizkuntzalaritzaren aldetik, ordea, askoz ere balio apalagokoak dira, ezer gutxi argitzen digutelako orduko euskarari buruz.

Grabazioen edukiari helduta, bost pertsonak jarri zuten ahotsa. Badakigu nortzuk izan ziren bost haietatik hiru, haiei buruzko datu zehatzak baditugu eta; baina oraindik bik anonimatoan jarraitzen dute: Gipuzkoako neskak eta Zuberoako 45 urte inguruko gizonak.

Beraz, hiru gai hauek geratu dira argitzeko: bi fonografiatu haiek nortzuk izan ziren; 86. fonograma non dagoen; eta “Herriyetan batzubek” bertsoaren inguruko guztia. Etorkizunak argituko ahal du oraindik ilunpean dagoena!

5. Bibliografia

- Ansorena, J. I. (1993). *Euskal kantak*. Donostia: Erein.
- Anthony, R. (1926). Rapport du secrétaire général pour l'année 1926. *Bulletins et mémoires de la Société d'anthropologie de Paris*, VIIe Série, 7, 148-150.
- Arbelbide, X. (1993). *Euskal ipuinak*. Donostia: Kriseilu.
- Artola, R. (1961). *Sagardoaren graziya eta beste bertso asko*. Donostia: Auspoa.
- Azkue R. M. (1968). *Cancionero Popular Vasco*. Donostia: Auñamendi.
- Azoulay, L. (1892). *Les Attitudes du corps comme méthode d'examen de diagnostic et de pronostic dans les maladies du coeur*. Société d'éditions scientifiques. Paris.
- Azoulay, L. (1894a). Le peuple basque. Étude d'anthropologie. Par M. Telforo de Aranzadi y Unamuno. Résumé par M. Azoulay. *Bulletins et mémoires de la Société d'anthropologie de Paris*, IVe Série, liburukia 5, 510-519.
- Azoulay, L. (1894b). Coloration de la myéline des tissus nerveux et de la graisse par l'acide osmique et le tanin ou ces analogues. *Anatomischer Anzeiger*, 10, 25-28.
- Azoulay, L. (1894c). Note sur les aspects des cellules névrogliques dans les organes nerveux centraux de l'enfant. *Comptes Rendus des Séances de la Société de Biologie et de ses Filiales*, 46, 225-227.
- Azoulay, L. (1894d). I. Bipolarité des cellules des ganglions rachidiens chez le fœtus humain des deux mois et demi. II. Fibre ou collatérale commisurale des racines postérieures pour la colonne de Clarke des deux moitiés de la moelle, chez le fœtus humain. *Séances de la Société de Biologie*, 1984-05-19, 404-405.
- Azoulay, L. (1894e). Les altérations des cellules de la couche corticale cérébrale dans la paralysie générale, étudiées par la méthode de Golgi. *Comptes Rendus des Séances de la Société de Biologie et de ses Filiales*, 46, 405-407.
- Azoulay, L. (1894f). Coloration de la myéline par l'acide osmique et le tanin. *Bulletin de la Société de Biologie*. 10, 8, i, 629-631.
- Azoulay, L. (1894g). Coloration de la myéline par l'acide osmique et le tanin. *Anatomischer Anzeiger Bd*, 10, 25-28

- Azoulay, L. (1894h). Distribution de l'indice céphalométrique en Espagne. *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*, 1984, 520-525. (F. Oloriz doktoarearen azterlan baten laburpena).
- Azoulay, L. (1894i). Des lésions *histologiques* de la paralysie générale étudiées d'après la méthode de Golgi. *Arch. de neurol., Par.*, 1894, XXVIII, 81-91.
- Azoulay, L. (1898). *Oh! les jolies histoires d'animaux*. Koloretako album bat, 15 xaflaz osatua, 1898.
- Azoulay, L. (1900a). L'ère nouvelle des sons et des bruits, Musées et archives phonographiques. *Bulletins et mémoires de la Société d'anthropologie de Paris*, Ve Série, 1, 172-178.
- Azoulay, L. (1900b). Sur la constitution d'un musée phonographique. *Bulletins et mémoires de la Société d'anthropologie de Paris*, Ve Série, 1, 222-226.
- Azoulay, L. (1901a). Sur la manière, dont a été constitué le musée phonographique de la société d'anthropologie. *Bulletins et mémoires de la Société d'anthropologie de Paris*, Ve Série, 2, 305-320. Sarean: http://www.persee.fr/doc/bmsap_0301-8644_1901_num_2_1_5966
- Azoulay, L. (1901b). Le musée phonographique de la société d'anthropologie. *Bulletins et mémoires de la Société d'anthropologie de Paris*, Ve Série, 2, 327-330.
- Azoulay, L. (1902a). Liste des phonogrammes composant le Musée phonographique de la Société d'Anthropologie. *Bulletins et mémoires de la Société d'anthropologie de Paris*, Ve Série, 3, 652-666.
- Azoulay, L. (1902b). Un jouet religieux. *Bulletins et mémoires de la Société d'anthropologie de Paris*, Ve Série, 3, 698-699.
- Azoulay, L. (1902c). Moules galvanoplastiques et moulages en cire des phonogrammes sur cylindres. *Bulletins et mémoires de la Société d'anthropologie de Paris*, Ve Série, 3, 796-808.
- Azoulay, L. (1903). Les Musées et collection phonographiques régionaux en France. *Bulletins et mémoires de la Société d'anthropologie de Paris*, Ve Série, 4, 536.
- Azoulay, L. (1904). Imprégnation des cellules nerveuses des plexus intestinaux de la sangsue. *Comptes Rendus des Séances de la Société de Biologie et de ses Filiales*, 57, 465-468.
- Azoulay, L. (1916). *Pour repeupler la France*. Volume d'annexes. - Masson et Cie, 1916.

- Azoulay, L. (1921a). Les Empoisonnements dus aux champignons mis en vente et à ceux cueillis par les particuliers. Proposition de loi ayant pour objet de les prévenir. *Revue d'Hygiène*, Paris, Masson, 1921. In-8°, 863-877, 927-954, 19-35, 217-231.
- Azoulay, L. (1921b). Enseignement expérimental contre les empoisonnements par les champignons pour les élèves des écoles, les soldats, les marins etc. *Revue de pathologie comparée et d'hygiène générale*, Paris, 45 avenue Victor-Hugo, 1921. In-8°, 12 p., fig.
- Azoulay, L. (1924). [Enquête sur les champignons comestibles et vénéneux.] *Résumé des réponses faites au questionnaire du 2 février 1922 sur les champignons et renseignements connexes*. Argitalpen ezezaguna. 1924-01-01.
- Brunet, F. (1883). *Jesu Cristoren evanjelioa Lucasen araura* [s.n.]. Londres.
- Duval, M. (1896). Rapport du jury pour le prix Fauvelle. *Bulletins et mémoires de la Société d'anthropologie de Paris*, IVe Série, 7, 609-615.
- Eusko Ikaskuntza (2000). *Euskarazko lehen soinua* [CD-ROM]. Donostia: Eusko Ikaskuntza.
- Gárate, J. (1929). Los estudios de medicina en el País Vasco. *RIEV*, 20, 378-396.
- Hualde, J. I. eta Gaminde, I. (1997). Vowel interaction in Basque: a nearly exhaustive catalogue. *ASJU*, 31:1, 211-245.
- Huguet, J. (1902). Les Juifs du Mzab. *Bulletins et mémoires de la Société d'anthropologie de Paris*, Ve Série, 2, 559-573.
- Ibarra, O. eta Gallego, P. (1999). *Nafarroan zehar euskararen ibilbidea*. Legutio: Nafarroako Gobernu & Infomart.
- Lopez de Arana, I. (2002). Léon Azoulay: euskarazko lehen soinua (1900). *Egan*, 1/2, 5-40.
- Lopez de Arana, I. eta Lopez de Arana, M. (1998). Rudolf Trebitsch: euskal hizkuntzaren eta musikaren grabazioak (1913). *FLV*, 77, 97-117.
- Lopez de Arana, I. eta Lopez de Arana, M. (1999). Rudolf Trebitsch: grabaciones de la lengua y la música vascas (1913). *Etniker*, 11, 265-300.
- Mortillet, A. de (1900). La Circoncision en Tunisie. *Bulletins et mémoires de la Société d'anthropologie de Paris*, Ve Série, 1, 538-543.
- Pasler, Jann (2014). *Sonic Anthropology in 1900: The Challenge of Transcribing Non-Western Music and Language*. Sarean:
<http://journals.cambridge.org/action/displayFulltext?type=1&fid=9262900&jid=TCM&volumeId=11&issueId=01&aid=9262896>

- Ramón y Cajal, S. (2007 [1897-1904]). *Histología del sistema nervioso del hombre y de los vertebrados*. Madril: Ministerio de Sanidad y Consumo & CSIC.
- Satruestegi, J. M. (1987). *Euskal Testu Zaharrak I*. Iruñea: Euskaltzaindia.
- Société d'antropologie de Paris (1890a). 524e séance. 16 octobre 1890. *Bulletins et mémoires de la Société d'antropologie de Paris*, IVe Série, 1, 706-708.
- Société d'antropologie de Paris (1890b). 525e séance. 6 novembre 1890, *Bulletins et mémoires de la Société d'antropologie de Paris*, IVe Série, 1, 805-815.
- Société d'antropologie de Paris (1895). 625e séance. 20 Juin 1895. *Bulletins et mémoires de la Société d'antropologie de Paris*, IVe Série, 6, 413-416.
- Société d'antropologie de Paris (1900). 730e séance. 4 Octobre 1900. *Bulletins et mémoires de la Société d'antropologie de Paris*, Ve Série, 1, 415-422.
- Société d'antropologie de Paris (1902). 749e séance. 5 juillet 1902. *Bulletins et mémoires de la Société d'antropologie de Paris*, Ve Série, 3, 642-644.
- Société d'antropologie de Paris (1903). 57e séance. 8 Janvier 1903. *Bulletins et mémoires de la Société d'antropologie de Paris*, Ve Série, 4, 2-12.
- Trebitsch, R. (1914). 34. Mitteilung der Phonogramm Archivs-Kommission der kaiserl. Akademie der Wissenschaften in Wien. Baskische Sprach und Musikaufnahmen. *Anzeiger der philosophisch-historischen klasse der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien*, XI, Viena.
- Urruthy, A. (1873). *Ebangelio saintia Jesus-Kristena, jondane Johaneren araberra*. Baiona: P. Cazals inprimategia.
- Vaschide, N. eta Piéron, H. (1902). Contribution à la séméiologie du rêve. *Bulletins et mémoires de la Société d'antropologie de Paris*, Ve Série, 3, 293-300.
- Villalonga, J. (1954). Les Congrès des Études Basques ont une histoire. *Gure Herria*, 3, 137-150.
- Vogel, F. (1929). *Ene hautia, 25 chants basques* [s.n.]. Donapaleu.
- Zuazo, K. (2000). *Euskararen sendabelarrak*. Irun: Alberdania.